

תולדות ייסודו של התלמוד הבבלי כיצירה ספרותית (חלק שני)

נספחים

א

שושלות ראשי הגולה מתוארות בסדר עולם זוטא [השווה מהד' נויבאוואר עמ' 72], שהוא המקור הראשי להכרתן, בצורה כה בלתי ברורה, עד שאנו נאלצים להעמיד כאן דברים על דיוקם על מנת שנוכל לדון באלה החשובים לענייננו. למזלנו נמצאת בידינו תמצית שהתקין ר"א זכותא (ספר יוחסין, מהד' פיליפובסקי עמ' 91-93) המתקנת את הרשימות המצויות שם, חלקן פגומות וחלקן חסרות. על ראשי הגולה של המאות הרביעית והחמישית אנו מוצאים את הפרטים הבאים:

סדר עולם זוטא	יוחסין
1) ושכב הונא מר ועמד עוקבא אחיו חכמים דברוהו, רב חננאל חכם שלו.	1) ונפטר הונא מר ועמד אחריו עוקבא אחיו ורב חננאל חכם שלו
2) ומת עוקבא ועמד אחריו אבא בן אחיו בן מר עוקבן, רבא ורבינא חכמים שלו.	2) ...
	3א) ונפטר אבא ועמד נתן בנו רב אחא ורב חביבא חכם שלו.
3) ושכיב אבא ועמד אחריו מר כהנא אחיו רב ספרא חכם שלו.	3ב) ונפטר נתן ועמד אחריו מר כהנא ורב ספרא חכם שלו.
4) ושכיב מר כהנא ועמד אחריו רב ספרא אחיו רב אחא מדפתי חכם שלו.	4) ונפטר מר כהנא ועמד אחריו מר הונה בנו ורב אחאי חכם שלו.
5) ...	5) ונפטר מר הונא ועמד אחריו מר זוטרא אחיו ורב... מדפתי חכם שלו.
6) ושכיב מר זוטרא ועמד אחריו כהנא בנו רבנא חכם שלו.	6) ונפטר מר זוטרא ועמד אחריו כהנא בנו רבינא חכם שלו.
7) ושכיב רב כהנא ועמד אחריו רב הונא מר אחיו רב אחא מדפתי בר חנילאי חכם שלו.	7) ונפטר רב כהנא...

8) ...ועמד אחריו רב הונא אחי אביו (8) ושכיב... ועמד אחריו רב הונא אחי
 בן רב כהנא ורב מארי ורב חנינא אביו בר רב כהנא רב מרי ורב חנינא
 רבה חכמים שלו. רבא חכם שלו ובגויה כלון בית דוד.

ראשית כול, עוקבא (מס' 1) איננו במקום הנכון. אין זה מתקבל על הדעת שלהונא מר, שקודמו היה אחיו עוקבן (ראה סדר עולם זוטא), היה אח שני כיוורשו. גם גרין (4, עמ' 497) [ראה: צ' גרין, דברי ימי ישראל, מהד' ש"פ רבינוביץ, ורשה תרס"ח (להלן: גרין-שפ"ר) ב, עמ' 489, 494]] סבור שהמידע הזה איננו במקומו. כדי להבהיר את העניין הוא מביא נתונים תלמודיים הנוגעים בדבר, אך הוא שוב מסבך אותם. בתלמוד מופיעים שלושה ראשי גולה בשם עוקבא, והם: א) בן דורם של רב ושמואל (מועד קטן טז ע"ב; שבת נה ע"א, קח ע"ב ועוד). היה לו אח בשם ירמיהו, נגדו עמד פעם כתובע בפני בית דין בטבריה (סנהדרין לא ע"ב). ב) עוקבא, אח של נחמיה ובן בתו של רב, שנשא ונתן עם רב חסדא (בבא בתרא נא ע"ב): "אמרין ליה רבנא עוקבא ורבנא נחמיה בני בנתיה דרב לרב חסדא", והשווה חולין צב ע"א). גם נחמיה מופיע כראש גולה בזמנו של אביי, כאשר רבין כבר היה בכבל, דהיינו אחרי שנת 336 (שבת כ ע"ב): "רבין ואביי הוו יתבי קמיה דרבנא נחמיה ריש גלותא", לפי גרסת כ"י מינכן ובתוספות ר' יהודה לברכות לא ע"א). כנראה הוא שהציג לרבא שאלות הלכתיות (בבא מציעא צא ע"ב. הגרסה 'רב אשי' היא בלתי אפשרית, ושיבוש זה בוודאי נוצר מפיצול השם רבא, תופעה שכמותה מצאנו גם במקומות אחרים). ג) עוקבן, בן של נחמיה (שבת ה ע"ב [צ"ל: נו ע"ב]; בבא בתרא נה ע"א). כפי שנוכיח עתה, שלושת ראשי גולה אלה מוזכרים גם בסדר עולם זוטא, אולם השם האחיד של שלושתם והעובדה שבשורת ראשי הגולה, הקדם-אמוראיים כביכול, כלול אחד בשם 'עקוב', כה הטעו את מעתיקי סדר עולם, עד שהציגו את הטקסט המקורי בצורה מעוותת ולקויה. כבר לפני המילים "ושכיב רב הונא ונקבר בא"י" האומרות שראש גולה בשם הונא מת ונקבר בא"י, חסרה הידיעה שהוא בכלל חי. לכן כבר גרין שיער שבין הונא ובין ענן שהוזכר לפניו הושמט שם של ראש גולה, ואין הוא אלא עוקבא I, או 'נתן דציצותא', כפי שכונה, שאותו יש לשבץ ברשימה. רמז לכך מצוי ברשומה לגבי חזקיה המתייחסת אליו; שם היה רשום, כפי שניתן לראות גם מספר יוחסין, ראש גולה בשם עקוב (ספר יוחסין שם: "ונפטר חזקיה ועמד עקוב בנו ונפטר עקוב ועמד נחום בנו"). מעתיק חסר ידע העביר את הידיעה לכאן. מקומה הנכון הוא על יד השם עוקבן או נתן, שאמנם איננו מופיע בטקסט שלנו, אך הוא מופיע אצל ר"א זכותא בין ענן והונא: "וכאשר נפטר ענן נשאר נתן במעו אמו, והוא נתן דציצותא ראש גולה, ונפטר נתן ועמד אחיו רב הונא".

נוסף לתיקון זה ביחס למיקום יש להשלים את הטקסט, כך שיעדכן את הידיעה על התקופה הראשונה של מוסד ראש הגולה. לפי הנתונים של רב שרירא המבוססים על מקורות בתלמוד, היה לעוקבא I לא רק יורש בשם רב הונא, כפי שמראה סדר עולם זוטא, אלא אף זה שקדם לו במשרה נשא אותו שם (אגרת רש"ג, מהד' גולדברג עמ' 30: "ובימיה (דרבי) רב הונה קמא הוה ריש גלותא בכבל", ובעמ' 31: "ואתמני בתר רב

הוא מר עוקבא בבבל" [= אגרת רש"ג, מהד' לוי' עמ' 76-77]. השווה ירושלמי כלאים פ"ט ה"ג [לב ע"ב]; בראשית רבה, פרשה לג [מהד' תיאודור-אלבק עמ' 306]. יש אפוא לתקן את הטקסט הנידון בסדר עולם זוטא [מהד' נויבאוואר עמ' 71-72] כדלקמן: "ושכיב שפט ועמד אחריו ענן בנו >ושכיב ענן ועמד אחריו רב הונא בנו וכד שכיב פשא עוקבן הוא נתן דציצותא ושכיב נתן ועמד אחריו רב הונא בנו< חכמים דברוהו רב ושמואל חכם שלו ושכיב רב הונא ונקבר בא"י אצל רב חייא רבה". לפיכך יש למנות את ענן, בדומה לשפט, עם ראשי הגולה שאינם אלא דמויות ספרותיות בדויות; שורת הנושאים ההיסטוריים במשרה זו מתחילה אפוא בהונא I, בן דורו של ר' יהודה הנשיא. בין אלה מוכרים לנו אפוא: 1. הונא I; 2. עוקבא I; 3. הונא II.¹

עוקבא II, שהיה אחיו וקודמו של ראש הגולה נחמיה, כפי שהוכח מן האמור בתלמוד, חייב לתפוש את מקומו לפני נחמיה גם בסדר עולם זוטא, כי אחרי הונא II בא נתן, אולי חתנו של רב, שבניו היו עוקבא ונחמיה. הפסקה 'ועמד מר עוקבא' (שורה 1 לעיל) המדברת כנראה על עוקבא II, יש להעמידה לפני הידיעה על נחמיה, ואת הנוסח בסדר עולם יש אפוא לתקן על פי הנתון לעיל כדלקמן:

ועמד נתן בנו חכמים דברוהו רב יהודה בר יחזקאל ורב ששת חכמים שלו ואחסינו מלכותא פרסאי בשנת מאה וששים וחמשה לחרבן הבית וגזרו פרסאי גזרה על יהודאי² ושכיב נתן ועמד >עוקבא בנו חכמים דברוהו רב חנינא חכם

1. הידיעה שהוא נקבר בא"י לקוחה מירושלמי כלאים שם; כתובות פ"ט ה"ג [צ"ל: פ"ב ה"ג, לה ע"א], ויש לתקנה על פי מועד קטן כה ע"א (השווה גרין, שם, עמ' 415).
2. הטקסט שהתקבל מצביע על שנת מאתיים ארבעים וחמש לחרבן הבית, והיא מאוחרת בהרבה מן הזמן בו כיהנו רב יהודה בר יחזקאל ורב ששת. כאן ניתנה מאה מאוחרת מדי, כפי שמוכח מן המקבילה בספר יוחסין, מהד' פליפובסקי עמ' 93, הקובעת שרדיפת היהודים בידי הפרסים המזכרת כאן התרחשה בשנת 175 לחרבן הבית = 243 לספירה: "ובזמן נחמיה גזרו פרסאי שמד על ישראל קע"ה שנים לחרבן הבית". מאחר שרדיפה כזאת באותה עת אורגנה רק על ידי מייסד שושלת הסננידים ארדשיר הראשון שמלך רק עד 238, יש לראות בקס"ה שמעתיק הפכו לרמ"ה, את התאריך המקורי. האיבה שהופנתה נגד היהודים לעתים כה קרובות (ראה גרין עמ' 292, 293), התעצמה בשנת 233 ונעשתה דיכוי שיטתי. לפי התיאור בסדר עולם זוטא [מהד' נויבאוואר עמ' 71] לכרו הפרסים בשנה זו את המלוכה. ידיעה זו מתייחסת לניצחון על הרומאים, שניסו תחת אלכסנדר סוורוס (232-234) לעצור את כיבושי הפרסים. בסדר עולם זוטא נמסר, אגב הזכרת חורבן ביתר, גם השנה בה התקיפו הפרסים את הרומאים, דהיינו 166 לחרבן הבית = 234 ("בשנת מאה וששים ושש לחרבן הבית אָתו פרסאי על רומאיי"). מחבר סדר עולם זוטא קבע אפוא את שנת 233 כמועד לגיבוש ממלכת פרס החדשה וכעת רדיפת היהודים ואת שנת 234 לניצחון על הרומאים, קביעה המתאימה לחלוטין להיסטוריה (ראה Herodianus VI, 5, 6). תקפות טענה זו נובעת גם מכך שסדר עולם זוטא [השווה מהד' נויבאוואר עמ' 72] מוסר רק יותר מאוחר על לכידת נציבין על ידי שבור I, יורשו של ארדשיר. בטקסט שלנו נמצאת רק הידיעה המבולבלת "ובימיו סליקב לארמי וכבשה". אולם ספר יוחסין [שם] גורס בשפה מובנת לחלוטין 'ובימיו עלה שבור לנציבין וכבשה'. הואיל וידוע ששבור כבש את ארמניה ומיד אחרי כך את נציבין (Malcolm, Gesch. Persiens I, עמ' 80 הערה 78), יוביל צירוף שני הטקסטים אל הגרסה הבאה: 'בימיו סליק שבור לארמניא ולנציבין וכבשה'.

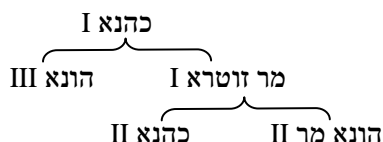
שלו ומת עוקבא < ועמד נחמיה בנו (קרי: אחיו) חכמים דברוהו ר' שיזכי חכם
שלו ועמד אחריו עקביה (קרי: עוקבן) בנו (קרי: אחיו) ועמד אחריו הונא מר...
ושכיב הונא מר ועמד אבא בן אחיו בן מר עוקבן.

אחרי הונא II באים: 4. נתן I; 5. עוקבא II; 6. נחמיה; 7. עוקבא III (נקרא גם עוקבן);
8. הונא מר I; 9. אבא מר (כפי שהוא נקרא בנידה סז ע"ב – גרץ, עמ' 497).
קל יותר לקבוע את סדרם של ראשי הגולה המאוחרים מאשר את סדרם של
קודמיהם. אמנם בנוסח של סדר עולם זוטא מצויות שתי השמטות. האחת בין שורה 4
לשורה 6 בציטוט לעיל, והשנייה בין שורה 3 לשורה 4, שנתגלתה רק תוך השוואה עם
המקבילה שביוחסין, אך החומר הכלול בטקסט דיו בכדי להשלים את החסר. גרץ שלא
השגיח במקבילה שביוחסין, שיער שיש לשבץ כאן את מר־ימר, משום שמן ההערה של
רב שרירא ניתן להסיק שלאחר הונא בן נתן, כביכול ראש גולה, בן דורו הידוע של רב
אשי, באו מר־ימר ומר זוטרא (אגרת רש"ג, מהד' גולדברג עמ' 35-36 [מהד' לוי עמ'
91]: "והונא בר נתן דהוה ריש גלותא בהנך יומי ומרימר ומר זוטרא דהוה בתריה"). גרץ
יכול היה להסתמך על דורות עולם (בספר יוחסין, דפוס קניגסברג, קיח ע"ב),³ שאכן היה
בין ראשי הגולה הבאים זה אחר זה אחד בשם מר־ימר, אולם דברי רב שרירא שמהם
נבעה ההערה האחרונה, אין להבינם באופן מילולי. הוכח שהונא בר נתן לא היה בעצמו
ראש גולה (כפי שגרץ עצמו קובע בעמ' 282). מר־ימר (או יותר נכון: מר־ימר) היה
יורשו של רב אשי כראש ישיבת סורא בעת שמר זוטרא שימש כראש הגולה. מר זוטרא
ומר־ימר הם גם שמות של שני ראשי ישיבה של פומבדיתא בזמן רב אשי (הראשון שימש
עד 416 לספירה, השני בין השנים 418-425, ראה דברי הראב"ד שהובאו בספר יוחסין,
מהד' פיליפובסקי עמ' 201). מה שביקשה הערת רב שרירא (הבלתי מדויקת) להביע,
הוא שנושאי משרה זו היו באותה עת כפופים לרב אשי. יורשו של ראש הגולה כהנא,
שהוזכר במספר 4 לעיל, נקרא הונא, כפי שמתבהר מן הנתון ששרד בספר יוחסין. ללא
ספק הוא אותו הונא שלפי סדר תנאים מת ב־753 למניין השטרות = 441 לספירה (כרם
חמד 4, עמ' 187: "בשנת תשנ"ג נאסף רב הונא ראש גולה" – השנה הרשומה בסדר

אירועים אלה קדמו בוודאי לכיבוש Antiochien (253). התאריך 245 לחורבן הבית, כפי שנמסר
לעיל, הוא בהחלט שגוי. הידיעה על כיבוש נהרדעי על יד פפא בר נצר לא תוכל לעזור לנו, לפי
זוהיו הנ"ל עם Odenat, הקיסר השותף של Edesse (על ידי קסל וגרץ), מסופקת מאוד (ראה: Jost,
Gesch. d. Judenthums und seiner Sekten II, 145; A.A. Zipser, 'Historische
Skizzen', Ben Chananja 9 [1866], Forschungen, p. 122; Oberdick, ZDMG 18, 1862, p.
743).

3. גם בחתימתו של ראש הגולה דוד בן הודייה (נ"נ קורוניל, חמשה קונטרסים, וינה 1864 [דפוס צילום
ירושלים תשכ"ח] קי ע"א) מופיע מרימר כאחד מקודמיו, וכמו כאן בין מר זוטרא I וכהנא II (במקום
"חנינא" יש לגרוס "כהנה"). אולם לנתונים אלה, שאולי נלקחו מרשימת שושלת כלשהי של ראשי
גולה (השווה על כך ראב"ע, זכריה יב, ז; סיבוב ר' פתחיה מרגנשבורג, עמ' יז-יח [= א' גרינהוט
מהדיר], סבוב הרב רבי פתחיה מרעגנשפורג, ירושלים-פרנקפורט 1905, עמ' 10] אין ערך לעומת
המקורות הטובים והעתיקים ביותר (סדר עולם זוטא).

תנאים ואמוראים, מהד' גרץ עמ' 28: 'בשנת תש"ס' היא שגויה). גרץ רושם בעמ' 417 במספר 26 את שמו של ראש הגולה הונא, ובכל זאת לא שם לב להיעדרו של ראש גולה זה בסדר עולם זוטא (עמ' 497). אנו מונים להלן את שמות ראשי הגולה החל מאבא מרי על פי הנוסח המתוקן של הקיצור שבספר יוחסין: (10 נתן II; 11 כהנא I; 12 הונא III; 13 מר זוטרא I; 14 כהנא II; 15 הונא מר II; 16 הונא IV). על מנת לעדכן את רשימת המקורות שלנו לכל פרטיה, עלינו ליישב עוד אי בהירות אחת ביחס לראש הגולה האחרון, הונא IV. וכך נכתב עליו: "ושכיב הונא מר ועמד אחריו רב הונא אחי אביו בר רב כהנא". תולדות ראשי הגולה החל ממר כהנא I, על פי הנתונים דלעיל, מסתכמות כדלקמן:

לא ייתכן כלל וכלל שאחרי הונא מר II כיהן כראש גולה דוד בשם הונא בן כהנא, כיוון שהלה קדם לו ארבעה דורות, וכשהונא מר II מת, כבר זמן רב לא היה בין החיים. אין זאת אלא שהכוונה כאן היא לבן אחיו של הונא מר II, כהנא II. יש אפוא לתקן ולשנות את סדר המילים, ובמקום "ועמד אחריו רב הונא אחי אביו בר רב כהנא" יש לגרוס: "ועמד אחריו רב הונא בר מר רב כהנא אחיו".

רשימת הקראים המונה את שלשלת ראשי הגולה לוקה בחסר, וביחס לתקופה הנידונה היא כמעט ריקה (ד' מרדכי, דפוס וינה ה ע"א [מהד' ישראל תשכ"ו, עמ' 34]). בערוך ערך 'אביי' [ערוך השלם א, עמ' 6-10] נמנים כמה שמות של ראשי גולה, שאחד מהם, מר-יוחנן, חסר במקורות האחרים ("ראשי גליות... כגון מר עוקבא מר יוחנן, מר הונא ומר זוטרא ויש מהם שמאחרים שמותם כגון הונא מר, יהודה מר בר מרימר, אמרימר"). אולם רשימה זו איננה מקור מהימן ואי אפשר להסיק ממנה אפילו על קיומם של ראשי הגולה המנויים בה. יהודה מר בר מרימר (כתובת נג ע"ב [צ"ל: נב ע"ב], פ ע"ב) הם מורי הוראה שהציון 'מר' בסוף שמותיהם הפך שגרתו.

אנו נציג פעם נוספת בצורה ברורה את סדר הזמנים של ראשי הגולה, כולל 'חכמיהם', במידה שהוזכרו במקורות ('חכם שלו' שבסדר עולם הוא אולי תואר הדומה ל'דיינא דבבא' של התקופה המאוחרת יותר):

1. הונא I, בן דורו של ר' יהודה הנשיא מחבר המשנה (150-190).
2. עוקבא I (190-210).
3. הונא II (210-255), בן דורו של אבא אריכא [רב].
4. נתן I (225-240). בזמנו חרבה ממלכת הפרתים הארשקית. ה'חכם שלו': רב ששת (רב יהודה בר יחזקאל כנראה נזכר רק דרך אגב).
5. עוקבא II (240-245). כ'חכם שלו' מוזכר ר' חנינא (במקור היה רשום אולי רב חסדא במקום ר' חנינא).

6. נחמיה (245-252). 'חכם שלו': ר' שזבא (השווה סדר הדורות ב, רפח [?] על אודותיו).
7. עוקבא III (253-295). משך כהונתו השתרע בוודאי על תקופה ארוכה, היות שהוא מוסר הלכות בשם שמואל (בבא בתרא נה ע"א), ורבה בר נחמני הוא 'חכם שלו'. תחילת כהונתו חופפת את כיבוש נציבין על ידי שבור I.
8. הונא מר (295-330). בזמנו פעלו אביי, רבא ויוסף בר חייא. הוא ראש הגולה שנזכר בבבא בתרא כב ע"א ללא ציון שמו.
9. אבא מר (330-370). רבא, רבינא ורב נחמן בר יצחק (נידה סז ע"ב) הם חכמי דורו. כאן יש לשבח גם את העברת העיר נציבין לידי המלך הפרסי שבור II ('ובימיו סליק שבור לנציבין וכבשה'). העברה זו חלה כידוע אחרי מות יוליאנוס (363) באמצעות חוזה שחתמו הפרסים עם יורשו יוביאנוס.
10. נתן II (370-390). ה'חכמים שלו', רב אחא ורב חביבא, היו אז מורי הוראה, אך לא הצטיינו במיוחד. ייתכן שהונא בר נתן, שעל פי מה שנמסר עליו (זבחים יט ע"א) היה קרוב לדרגת ראש הגולה, היה בנו של ראש הגולה נתן II.
11. כהנא I (390-410). 'החכם שלו': רב ספרא.
12. הונא III (410-441). ר' אחא הנזכר כ'חכם שלו', הוא אולי אחא בר רבא שכהן כראש ישיבת פומבדיתא בשנים 413-418.
13. מר זוטרא I (441-450). יועצו, החכם אחא מדיפתא, ידוע גם ממקומות אחרים.
14. כהנא II (450-462). 'החכם שלו': רבינא II.
15. הונא מר II, הוצא להורג ב-470. ה'חכם שלו', אחאי בר חנילאי, הוא סבורא שהתפרסם אחר כך [ראה לעיל, נטועים יא-יב, תשס"ד, עמ' 190-196].
16. הונא IV מת 507 (לא 511, כפי שכתב גרין 4, עמ' 497). על מורי ההוראה של הדור ראה להלן.

השנים שננקבו הן הגבולות המשוערים של משך כהונתם של ראשי הגולה. אין אפשרות לקביעה מדויקת יותר אולם החקירות שבוצעו עד כה היו נחוצות, על מנת ליצור קרקע מוצקה לתולדות ראשי הגולה, שחלק ניכר מהם פעל בתקופת הסבוראים.

ב

על מותו של רבי אבינא, שהוא האירוע המצייין את סוף עידן האמוראים, מוסר רב שרירא (מהד' ולרשטיין עמ' 18; מהד' גולדברג עמ' לז [= מהד' לוין עמ' 95]): "ובארבעה בשבא דהוא י"ג כסליו שנת תתי"א שכיב רבי אבינא בריה דר' הונא דהוא רבינא והוא סוף הוראה". את שנת מותו מציינים גם סדר תנאים ואמוראים ורב נסים [המפתח, ג ע"ב]; את העובדה, שעם רבינא פסקה ההוראה, מסר רב שרירא עוד קודם לכן (מהד' ולרשטיין עמ' 13 [= מהד' לוין עמ' 69]) במילים: "ולפום הכא איתוספא הוראה דרא בתר דרא עד רבינא דאיפסקא". נוסח שולם (ספר יוחסין, דפוס קניגסברג, קיג ע"א) אמנם גורס: "עד בתר רבינא" [הנוסח בדפוס קניגסברג הוא: "...בתרא דרא עד רבינא

ובתרא רבינא איפסיקא"ן], ובמהד' גולדברג עמ' 28 מוסיף לפני 'איתוספא' בסוגריים את המילים 'בתר רבינא', אולם אלה שיבושים, כי מהפעם השלישית שהעניין מוזכר באיגרת רב שרירא עולה כי עם מותו של רבינא החל עידן הסבוראים. הראיה לכך היא שבעוד שרב שרירא אומר על רבינא: 'והוא סוף הוראה', הוא מעיר במוסרו על מות רבה יוסי, שהאריך ימים מעבר לרבינא: 'ובימוהי סוף הוראה'. אפשר ללמוד מכך שההוראה פסקה במשך ימי חייו של רבה יוסי; בכך הוא קובע שמות רבינא ציין את סוף ההוראה. הראב"ד מוסר במקום אחד שחתימת התלמוד חלה בשנת 499 לספירה (דפוס אמסטרדם לח ע"א), בדומה לרב שרירא, ואילו במקום אחר (לז ע"א) הוא נוקב בשנת ד' רס"ה = 504 [השווה ספר הקבלה, מהד' כהן עמ' 33; וראה עמ' 27 בחילופי הנוסחות לשורה 55], הוא התאריך אותו מכירים משם גם ר' יצחק ישראלי (יסוד עולם ב, ברלין תרי"א, פה [צ"ל: לד] ע"א, השווה גם ספר יוחסין, מהד' פיליפובסקי עמ' 204) ועזריה מן האדומים (מאור עיניים פרק ט [ברלין תקנ"ד, דף מד]). אולם מאחר שהראב"ד אומר בשני המקומות שהתלמוד נחתם 73 שנה אחר מות רב אשי (738 למניין השטרות = 426 לספירה), אין לייחס ערך היסטורי לנתון האחרון. להלן נדון במקורו של הראב"ד. יותר חשובה היא ידיעה שבסדר תנאים על פרק הזמן שחלף בין תחילת ההוראה ובין סופה, אולם על הבנת הקטע מקשה חוסר ודאות באשר לטקסט. מצויות ארבע נוסחות:

א. כ"י לוצטו	ב. מחזור ויטרי	ג. סדר תנאים	ד. נוה שלום, עמ' 6
כרם חמד 4, עמ'	(והשוואה לכ"י	ואמוראים, מהד'	
188	אוקספורד בספר	גרץ עמ' 29	
	יוחסין, מהד'		
	פיליפובסקי עמ' 253)		
רבה הוא התחיל	רב רבא (אוקספורד:	רב רבה הוא התחיל	רב רבא והוא התחיל
בהוראה. מרבה עד	רבה) הוא התחיל	בהוראה ומרב רבה	בהוראה מרב רבא
רב אשי מאתים	בהוראה מרב הונא	עד רב אשי ורבינא...	עד רב אשי ורבינא
וארבע שנה היו והם	(אוקספורד: מרב)	שנה היו והם היו סוף	אף שנה היו והן היו
היו סוף הוראה	ועד רב אשי ורבינא	הוראה.	סוף הוראה
	ד' (אוקספורד:		
	מאתים) שנה היו		
	והם היו סוף הוראה.		

סדר תנאים קורא לרבינא בפירושו 'סוף ההוראה' ("בשנת תתי"א נאסף רבינא סוף הוראה"). אם כן, הכוונה יכולה להיות רק לשנת 811 למניין השטרות כתאריך האחרון 'להוראה'. מצד שני הוא מוסר שבשנת 530 למניין השטרות = 218 לספירה בא רב לבבל והחל לפעול שם כמורה הוראה: "בשנת תק"ל שנה לשטרות בימי רבינו הקדוש ירד רב לבבל והורה אסור והיתר והלכות בנהרדעא". מכאן שרק הוא צוין כמי 'שהתחיל בהוראה'. על כן יש לגרוס: 'רב הוא התחיל בהוראה' במקום 'רב רבה הוא התחיל בהוראה' (בתחילה נכפלה האות ה"א של הוא והוצמדה ל'רב' וכך נוצר השם 'רבה', ואז

הוסיפו המעתיקים לשם את התואר רב ונוצר השיבוש 'רב רבה'. בין בואו של רב לנהרדעא (530 למניין השטרות) ומותו של רבינא (811 למניין השטרות) עברו 281 שנים. המספר 81, המוצג בנוסח ד, יש אפוא להשלימו רק במאות ובמקום 'א"ף' יש לכתוב 'רא"ף'. עם זאת, עדיין יש לבדוק היאך שני כתבי יד, א ו-ב (שם יש כנראה לתקן 'ד' ל-'ר"ד') הגיעו למספר 204. והנה, עדות לקויה אך נוחה להשלמה המצויה בכ"י לוצטו מספקת לנו פתרון משביע רצון למדי לתמיהה. בכתב יד זה חוזרת פעם נוספת הידיעה על דבר בואו של רב, וזאת מיד לפני אזכורו של רב אשי (כרם חמד 4, עמ' 187): "בשנת תק"ל בימי רבינו הקדוש ירד <רב לבבל והורה> איסור <והי' תר >...רבינא בשנת ת"ש <ל"ג ואחריו רב אשי בשנת תשל"ח". ידיעה זו נשנתה מחדש כנראה כדי לחשב את פרק הזמן שחלף בין בואו של רב שמונה על ידי הנשיא ר' יהודה הנשיא, ובין רב אשי שהושווה לרב בפתחו עידן חדש (לעיל, נטועים יא-יב, תשס"ד, עמ' 182, הערה 5). הואיל ורבינא הראשון, ששמו מסמן אף הוא את סוף התקופה הזו, נפטר לפני עמיתו רב אשי, חושב משך הזמן שבין בוא רב לבבל (530 למניין השטרות) ובין תחילת פעילותו של רב אשי כחכם יחיד (אחרי מות רבינא ב-733), ונתקבל פרק זמן של 204 שנים. התוצאה נתקבלה בהמשך הדברים, בקטע המתאר את תקופת ההוראה האחרות, אלא שבתוספת ש'רב אשי ורבינא הם סוף ההוראה, נשכח שחישוב זמני ההוראה הגיע רק עד מות רבינא הראשון במקום עד מות רבינא השני. שגיאה זו תוקנה בנוסח ד. ניסיון להבהיר רשומה זו השאיר את עקבותיו גם בנוסח ב, ששם נאמר שבין רב הונא ובין רבינא השני עברו 204 שנים. חישוב זה אמנם נכון, כי רב הונא, יורשו של רב, שהעניק לשיבת סורא את חוקתה, מת בשנת 608 למניין השטרות, ורבינא השני, כפי שכבר הוזכר, מת בשנת 811. והנה, אם החלל הריק שבנוסח ג איננו תוצאת המצב הפגום של כ"י גינצבורג, מותר להניח שהמספר 204, שמעתיק כתב היד לא הבין את פשרו, הושמט מתוכו בכוונה.

קביעת פרק הזמן שבין רב ובין אשי-רבינא ל-204 שנים נובעת כנראה מתוך אותו מקור בלתי מוכר, שממנו הפיק הראב"ד את הידיעה שהתלמוד חובר בשנת ד' רס"ה = 504, כלומר 5 שנים מאוחר מן המקובל. הוא יצר אפוא אי-הבנה שהולידה את התיארוך המוטעה. משך ההוראה האמוראית הרי חושב רק עד רבינא הראשון, ויש להניח שפרק הזמן הנוסף עד מות רבינא השני נוצל לחיבור התלמוד. מכאן שכדי לדעת כמה זמן חלף עד שהתלמוד הושלם, צריך לחשב את הזמן שעבר בין תאריכי מותם של שני מורי ההוראה בעלי אותו שם (733-811). מספר זה – 78 – עוגל ונמתח ל-80 שנים לערך. לכן אנו מוצאים אצל הראב"ד (לז ע"א [מהד' כהן עמ' 33]) את הידיעה הכפולה המיותרת, שבין תחילת חיבור התלמוד ועד חתימתו עברו כ-80 שנה, וכי הוא הגיע לסיומו 73 שנה אחרי מות רב אשי: "וכמו פ' שנה היו משהתחילו רב אשי ורבינא עד שנחתם ובשנת ע"ג למותו נחתם" (אצל ר"א זכותא התמזגו שני התאריכים: כ"כ-70 שנה אחרי רב אשי חתמו את התלמוד". גם ר' יצחק ישראלי כתב ע' במקום פ' [לעיל, עמ' 137: "וכמו ע' שנים היו משהתחילו לחבר התלמוד עד שנחתם"], ולפי זה רב אשי, אף אם כתב שורה אחת בלבד בתלמוד, החל בעבודה זו רק אחרי פטירתו! לכן אין לערער על הגרסה פ').

רושם קורות העתים שקבע את שנת חתימת התלמוד, חישוב את תקופת 78 השנים הנחוצות כביכול להשלמתו ממות רב אשי (738 למניין השטרות), כסבור שהזמן שבין רב ובין אשי-רבינא הסתיים רק כאן. אך החישוב הנכון הוא ממות רבינא הראשון (733 למניין השטרות), שהוא כאן התאריך המוקדם. מובן שאז נאלץ הרב"ד לאחר את סוף עידן האמוראים ב-5 השנים שבין מות רבינא הראשון ומות רב אשי, וכך יצא שהרב"ד מצא לפניו שני תאריכים שונים לחתימת התלמוד.

לבסוף עלינו להזכיר את ביאורו של לעף (9 'Ben-Chananja', 'Die Hora'a', 1866], Forschungen, pp. 38, 39) לרשומה הכרונולוגית של סדר תנאים. הוא מייחס למילה 'הוראה' את המשמעויות: מינוי, מילוי משרת הוראה מכוח הסמכה שנתקבלה מידי אחר. רבה בר חנא, אחיינו של ר' חייא, היה הראשון שקיבל מרבי יהודה הנשיא הסמכה כזו עבור בבל (סנהדרין ה ע"א). עם רב אשי ורבינא, סבור לעף, נגמרה תקופת ההסמכה, וזה פשר דברי התלמוד (בבא מציעא פו ע"א): "רב אשי ורבינא סוף הוראה"; אך מילים אלה לא הובנו כהלכה ויוחסו לזוג הראשון שנשא אותם שמות, ולא לחכמים שחתמו את התלמוד. ברוח זו מוסר גם סדר תנאים: רבה בר חנא הוא הראשון שהוסמך ורב אשי ורבינא הם האחרונים שהוסמכו. אולם אין אנו יכולים לקבל השערה זו, תהיה מושכת ככל שתהיה, משום שרבה בר חנא, מורה הוראה שחשיבותו מועטת, לא היה בכלל מוכר למחבר סדר תנאים. כמו כן אין כל הוכחה שמשמע 'הוראה' הוא הסמכה חלקית, וכי זו חדלה בימי רב אשי.

ג

הידיעה בסדר עולם זוטא, המקור היחיד שהעניק לנו את העובדות שלעיל [נטועים יא-יב, עמ' 200], קושטה בעליל בנוי אגדי, וכפי שייראה להלן, היא גם מגמתית. הסתירה הכרונולוגית הנוצרת מחמת הידיעה חסרת האמינות, מצביעה על כך שהנתונים שהוצגו במסגרת ידיעה זו אינם אפשריים כלל.

מן האמור לעיל נובע שמר זוטרא נולד כביכול רק אחרי מות אביו ואחרי כיליון כל בית ראש הגולה ("ובגויה כלון דבית דוד"); כנער בן חמש עשרה החל לכהן במשרת ראש הגולה, ונפטר אחר מלחמה בת שבע שנים נגד הפרסים (המזדקים, כפי שגרף כרך 5, הערה 1 הניח בצדק [= גרף-שפ"ר ג, עמ' 18 הערה 1; שם, ציון א, עמ' 386]). שנת מות אביו ידועה (507, ראה הערה 47); ידוע גם שמר זוטרא הגיע לגיל 22 שנים (גרף שם). לפי זה הוא הוצא להורג בשנת 529. אולם באותו מקור נמסרת ידיעה המתוארכת באופן מדויק ובדוק (על פי שני סוגי תיארוכים [על פי מניין לחורבן הבית ועל פי מניין לבריאת העולם]), שעם תום מאורעות אלה בשנת 452 לחורבן הבית או ד' ר"פ = 420 [צ"ל: 520] הגיע בנו של מר זוטרא, שהיה בעל אותו שם, לארץ ישראל. אף אם נניח כדעתן י' יחיא, שמאורע זה קרה ארבע שנים יותר מאוחר, כפי שמצא במקור עתיק בכתב יד ("ראיתי כתוב בקונטרס ישן כי בשנת ד' אלפים רפ"ד דמר זוטרא בן מר זוטרא מזרע דוד המלך נעשה ראש סנהדרין", שלשלת הקבלה, מהד' זולקייב כז ע"א =] ורשה תרל"ז, עמ' 49), כי אז לא יושבה הסתירה שבין שני התאריכים כלל וכלל. ידיעה זו

בכלל אינה ראויה לתשומת לב מיוחדת, היות שגם ר"א זכותא (ספר יוחסין, מהד' פיליפובסקין עמ' 93) נקב בתאריך של סדר עולם. לסיפור על לידת מר זוטרא לאחר מות אביו ועל אופי מינויו למשרת ראש הגולה אין אפוא כל בסיס היסטורי. אשר לנקודה הראשונה, בוודאי הוחלף מר זוטרא הבן במר זוטרא האב; הבן נולד כנראה אחרי הוצאתו להורג של אביו, ויותר מאוחר, כשנתברר שלא ניתן לחשוב על שיקום ראשות הגולה, הוא הובא לא"י.

גם הידיעה בדבר כיליון בית ראש הגולה עם מותו של הונא הרביעי אינה היסטורית. הרי גם סדר עולם זוטא מוסר שמלך פרס החזיק בכל תושבי העיר שבה ישב מר זוטרא – כנראה סורא – כשבויים ("ופקיד מלכא ושבייה מתא דריש גלותא" [מהד' נויבאואר עמ' 72]), וכי אחרי הוצאתו להורג נמלטה כל משפחת בית דוד על נפשה ("וערקו דבית דוד"). אם כן משפחה זו לא נכחדה. הוא אף נקב בשמות בני המשפחה ששוב כיהנו במשרת ראש הגולה. אין אפוא לדבר על כיליון בית ראש הגולה, לא לפני לידת מר זוטרא ולא אחרי מותו.

אף שעובדות אלה שגויות, הן לא הומצאו. מחבר סדר עולם זוטא רק אשם בהחלפה – מעט מכוונת – של אישים, ושהניח בחדא מחתא את כל הידוע, הן כהיסטוריה הן כאגדה, על ראשי הגולה של התקופה הבתרא-אמוראית.

נתעכב בעובדה הראשונה, בכיליון בית ראש הגולה ("ובגויה כלון דבית דוד"). בית משפחת דוד – על פי המסורה – אכן דעך פעם אחת, אך לא אחרי מות הונא, אלא 83 שנים מאוחר יותר. באותו זמן הסבוראים מתו זה אחר זה, ועובדה זו אולי עמדה לנגד עיני מחבר סדר עולם זוטא. כשם שמר זוטרא פעל בשנת 508 לספירה נגד פנאד הורמזד הרביעי והמזדקיה, כן עזרו היהודים בשנת 589 ליריבו של הורמזד הרביעי (גרץ 5, עמ' 428 [= גרץ-שפ"ר ג, עמ' 23]). מחוזה הייתה להם אתר אסון, כמו שהייתה לפנים עבור מר זוטרא. שר הצבא של כוסרו, יורשו של הורמזד, הוציא להורג יהודים רבים לאחר כיבוש העיר. כוסרו בכלל נקם נקמת דם בכל מי שתמך באחיו והראן צ'אובין (Malcolm, Geschichte Persiens 1, p. 130). ודאי שגם בית ראש הגולה סבל רבות ממדיניות אכזרית זו, עד שכמעט נתחסל. מתוך פחד מובן כוסרו ראה יריב מסוכן בכל מי שתמך באחיו, ומשעלה לכס המלוכה ביקש לסלק את מצדדיו של והראן. הוא הוא 'המלך חסר הדעת' שביקש לעקור את בית ראש הגולה כולו ולהתחקות אחרי כל הנמנים עליו כדי להרגם או לקלאם (כך מסופר בסיפור בוסתנאי: "בימי מלכות פרס עמד מלך אחד חסר דעת ועלה בלבו להכרית את זרע המלוכה ויחפש בכל זרע בית דוד בכל מלכותו ויהרגם ויאסור את קרוביהם וחתניהם"). נצר של משפחה זו היה אחר כך ראש הגולה בוסתנאי. כדי לדחות את תביעותיו של ענף צדדי של המשפחה לראשות הגולה, נוצרה האגדה שבוסתנאי הוא הנצר היחיד של בית דוד שניצל על ידי חלומו של מלך, כלומר על ידי אות מן השמים. לבוסתנאי קמה מפלגה יריבה בין חכמי בית המדרש, ורב שרירא שהתייחס על משפחת ראשי הגולה, מחה על שנחשב לצאצא של בוסתנאי. האגדה בדבר לידת בוסתנאי ופרטים מתולדות חייו הועברו מבלי משים אל מר זוטרא. עם זאת, ביסוד 'משגה' זה עמדה ההערכה שאם אמנם היה מר זוטרא הנצר היחיד של

בית דוד ובנו שנשא אותו שם ייסד בא"י את בית הנשיאות, כפי שמתואר בסדר עולם זוטא, אזי לא נותרו בכבל צאצאי דוד אמתיים, וכל צאצאי בוסתנאי המכהנים כראשי גולה מחזיקים בתואר זה שלא כדין. מגמה זו בצירוף ידיעה לקויה של העובדות יצרו תמונה של מר זוטרא, שמרכיביה נטלו בחלקם הגדול מחיי בוסתנאי.

הבה נעיין בסיפור חלומו של המלך [שביקש את נפשו של מר זוטרא]; את כל האילנות שבגן עקר, וכשביקש להשמיד חוטר שזה עתה צמח מן האדמה, מנע זאת ממנו ישיש אדמוני ("זקן והוא אדמוני עם יפה עינים") במכה חזקה. סיפור החלום הזה, הנושא רמז קולע רק ביחס לבוסתנאי (בוסטאן = גן בפרסית; בוסטאם היה גם שמו של דודו של המלך כוסרו), עוצב בסדר עולם זוטא מחדש בכוונת מכוון. על מנת לקיים את הקשר שבין החלום ובין שם ראש הגולה, הועתק הרמז לצד אחר. הענף הקטן שלאחר עקירת כל האילנות ניצל מהשמדה על ידי 'איש זקן אדום' ("גברא סומקא סבא") הוא הרומז עתה למר זוטרא ("ופש ארזא זוטרא תחנת ארעא"). עם זאת השם 'מר זוטרא' היה שגור מדי מזה זמן רב מכדי שישמש חומר ליצירת אגדות. החלום קשור אפוא במקורו לשם הבלתי-שגור בוסתנאי. מחבר סדר עולם זוטא לא יכול היה לזקוף את החלום למלך, היות ולא מלך גרם להשמדת בית ראש הגולה בימיו של הונא הרביעי. חוץ מפרטים אלו, מתאים הסיפור היטב לתבנית העלילה של מחבר ספר בוסתנאי. כאן, כמו שם, סבו של ראש הגולה העתידי, פותר החלום, הוא זה שמחנך את הנצר היחיד של השושלת. בוסתנאי לומד מקרא, משנה, תלמוד וכו' ("ויגדל הילד בוסתנאי ויגמל וילמוד תורה ומשנה תלמוד והלכה"), וכך גם מתחנך מר זוטרא על ידי סבו שעשאו גאון ("וישקליה לגביה ואקריה ושוויה גברא רבה").⁴

כשם שיש התאמה בין פרטי האגדה על בוסתנאי ועל מר זוטרא, כן הוא ביחס לנתונים של זמניהם וחייהם. שני מלומדים, מרי ומר חנינא, פעלו בעת ובעונה אחת עם הונא, אביו של מר זוטרא, ומר חנינא היה חותנו (לעיל [נטועים יא-יב], הערה 22, מס' 8. במקום ר' חנינא רבה' בוודאי היה כתוב בתחילה ר' חנינא גברא רבה'). אמנם בזמן ההוא חי אדם (ראה להלן) בשם תחינה (בכמה מקורות הוא נקרא בטעות תחליפא), ומאחר שבסדר תנאים הוא נקרא גם חנינא, אפשר היה לחשוב שהוא הוא ה'חנינא' של סדר עולם זוטא. אולם כיצד ייתכן ששאר המקורות אינם יודעים מאומה על רבי מארי? אך אין אנו צריכים לתהות הרבה על סיבת הדבר. מארי הוא בן דורו של בוסתנאי; מיד אחריו פעל גם רב חנינא אחד (אגרת רש"ג, מהד' ולרשטיין עמ' 19 [= מהד' לוין עמ' 100]: "ובתריה מלך רב מארי... בשנת תתק"כ ואחרי רב מארי מלך רב חנינא מבי גהירא"). מחבר סדר עולם שערכב אירועים מחיי מר זוטרא ומחיי בוסתנאי, לא הבחין בין שני החנינא, ואת חנינא השני יחד עם מארי הפך לבני דורו של הונא, אביו של מר זוטרא. על הבלבול הקלה העובדה שכשם שהונא היה חתן של חנינא, כן בוסתנאי היה בן

4. התואר 'גברא רבה' נראה כאן תרגום של ה'גאון' השכיח יותר בתקופה מאוחרת יותר. בתחילת הסיפור מופיעים 'ריש מתיבתא' ו'גברא רבה' כ'הים' ("אחתייה דרב הונא ריש גלותא ברתיה דמר רב חנינא ריש מתיבתא הוה ורב חנינא גברא רבה הוה"). גם בקטע מאוחר (בבא מציעא פג [צ"ל: פד] ע"א, השווה להלן) מופיע הביטוי 'ואשויה גברא רבה'.

או נכד של חנינא (שערי צדק, חלק ג, שער א, סימן יז, ג ע"א [מהד' ירושלים תשכ"ו, עמ' ז]: "בוסתנאי ריש גלותא דהוא (בן?) חנינאי"). במקום אחר בסדר עולם בולטת עוד יותר הזות אישים השייכים לתקופת בוסתנאי אל זמנו של מר זוטרא. לצד מר זוטרא עמדו שלושה חכמים: חנינא, חמא (או סמא; אולי חנא במקור) ויצחק: "והוה מר זוטרא... ומר רב חנינא ורב סמא (קרי: חנא, בספר יוחסין: חמא) ורב יצחק חכמים שלו". אולם יצחק, חנינא וחנא היו ראשי הישיבות של סורא, פומבדיתא ופירוז שבור בזמן הופעת מוחמד, כלומר בשעה שבוסתנאי היה לגבר (אגרת רש"ג, שם: "ואמרין דהוה בסורא באותו העת רב חנינא ומר רב חנא גאון מן פומבדיתא ורב יצחק והוא שהיה בפירוז שבור"). לא סביר שמר זוטרא קנה מהמלך (פנאד) את ראשות הגולה ומיד יצא להילחם בו. שיטת קניית המשרה צצה רק תחת שלטון החליפים, וכפי שרב שרירא מטעים בפירוז, על ידי בוסתנאי (אגרת רש"ג, מהד' גולדברג עמ' 36 [= מהד' לוי עמ' 92]: "ובראש ימי ישמעאלים נמי הוו זבנין ליה לראשי גלותא בדמים יקרים שלטנותא דהוה נסב לה בדמים מן מלכי ישמעאל"). אפשר להבין את האירועים שהובילו למעשיו של מר זוטרא רק כך: מר זוטרא הפך בן ברית של אחד מן השרים הגרורים, אולי השר Herat-Mondhir III, שמרדו בפנאד, והלה מינה אותו בתמורה כראש היהודים. כך ניתן גם לשבץ את מרפחדא ששילבו הכרונולוגי בעייתי: הוא, אם אמנם היה קיים, החזיק מעמד זמן מה כראש גולה נגדי.

מכל מה שנמסר בסדר עולם זוטא מאומתות העובדות הבאות: בשנת 508, בהיותו בן 15 ירש מר זוטרא את אביו הונא כראש הגולה; עם 400 איש אסר מלחמה על הזנדיקים ובמשך שבע שנים קיים שלטון עצמאי; לבסוף נבגד על ידי מסתפחים זרים, שבתחילה הצטרפו אליו ואחר כך, כדרכם של הזנדיקים, התמכרו לזוללות ולעגבים.⁵ הללו אסרוהו והוציאוהו להורג במחוזא יחד עם ראש הישיבה חנינא. עובדה אחרונה זו מתאשרת גם ממקום אחר, וכן מוסברת הידיעה שעמוד אש האיר לפני מר זוטרא במלחמותיו. על הופעת כוכב שביט או אור בוקה בתחילת המאה ה-6 מוסר גם בר הבראוס בסיפורו על התקוממות זאמאספס נגד אחיו היושב על הכיסא, פנאד. התרגום הלטיני של [G.G.] Kirsch, [Bar-Hebraei Chronicon Syriacum, Lipsiae, 1789] p. 79, 80 הוא כדלהלן: "בשנתו השמינית (של אנסטסיוס, כלומר 499 לספירה) מרד נגד פנאד אחיו זאמאספס ושלט שנתיים. הלה נמלט, אסף את הצבא, תקף את אחיו, ומשניצח אותו הרג אותו ואחר כך מלך שנתיים. בעת ההיא... הופיע כוכב שביט במשך ימים רבים... אש חזקה נראתה באיזור הצפוני, אשר כוסה בלהבות במשך כל הלילה".⁶ תופעה דומה הובחנה באנגליה בשנת 504. Mädlar. 504 (populäre Astronomie, p. 296) מתאר זאת כך: "זנבו נגמר בגוש כדורי לוחט, בדמות דרקון, שממנו פקעו שני זנבות, שאחד מהם הצביע כלפי צרפת והאחר כלפי אירלנד. הזנב האחרון התפצל לשבעה

5. המילה 'דנתקי', אותה תיקן גרץ ל'רגתני', שובשה לדעת גרינבאום (ZDMG, עמ' 636) מ'זנדיקא'. פתרון פשוט יהיה תיקון ל'דיותקי' – gentes (על מילה זו ראה J. Perles, 'Etymologische Studien', MGWJ 19, 1870, pp. 463-464). גם ר"א זכותא מתרגם לעברית 'עם'.
6. [במקור הגרמני הובא הקטע בלטינית. אנו מודים לפרופ' ישראל י' יובל על שסייע בתרגום הקטע.]

קטנים יותר". מתוך כך ששביט זה אינו מוזכר ברשומות הסיניות הציע מאדלר שכל הסיפור הוא עורבא פרח, או שלא הייתה זאת אלא תופעה אווירית לוחטת. ההשערה הראשונה מופרכת על ידי דיווחים של החכם הסורי בר הבראוס ושל סדר עולם המספרים על אותה התופעה. אנו יודעים אפוא שיש אמת בעמוד האש שנראה לראש הגולה הלוחם.

אשר לשנת מותו של מר זוטרא ושל ראש הישיבה רב חנינא, בידינו עדות ב'זיכרונות' הגאונים של רב שרירא שעד כה לא הובנה כראוי. שם מסופר (שורה 8, לעיל [נטועים יא-יב], הערה 22 [= אגרת רש"ג, מהד' לוינ' עמ' 99]): "ובשנת תתכ"ו שכיב ר' חחינה [צ"ל: תחינה] ומר זוטרא בר רב חנינא"; במקום 'בר' גורסים דפוסי גולדברג [= מהד' גולדברג עמ' 38]: 'בני', וכמוהם נוסח שולם. יש לשים לב לכך שלפי התיארוך המדויק, כנהוג ב'זיכרונות', מתו שני האישים ביום אחד. ר' אברהם אבן דאוד יודע רק על הסבורא ר' תחליפא שמת בסביבות זמן זה: "ואחריו ר' תחליפא ז' שנים ונפטר שנת רפ"ו" (חסר בספר הקבלה, דפוס אמסטרדם, לח ע"ב [מהד' כהן עמ' 33]; אולם השווה ספר יוחסין, מהד' פיליפובסקי עמ' 204). ברשימת הסבוראים בסדר תנאים ואמוראים (כרם חמד 4, עמ' 188) נמצאים פרטים אלה על הבאים אחרי רבינא מאומצא: "ר' אחדבוי בר קטינא מר (קרי: ומר) זוטרא בריה דר' חמא (קרי: בני ר' חנא) ובימיהם יצא מהמיט (קרי: מחומט) בשנת תתס"ח (קרי: תתכ"ח)". הגרסה בסדר תנאים ואמוראים, מהד' גרץ [עמ' 29] היא: "ורב אחוצנאי בר קטינא ומר זוטרא בנו של ר' חסמא ובימיהם יצא מחומד בשנת תתכ"ח". כ"י מינכן (אצל טויסיג, נוה שלום, עמ' 5) גורס: "ורב אדרבאי, רב קטינא ומר זוטרא בני ר' חנינא ובימיהם יצא החוטר בשנת תתכ"ח". אחדבוי הוא אחא דאבוה שמת בשנת 822 למניין השטרות = 510 לספירה, גם לפי 'זיכרונות' (שורה 7). קטינא או יותר נכון תחינא, כפי שהוא נקרא אצל רב שרירא ואצל סעדיה בן דנאן (תחינא), ומר זוטרא בר חנינא מתו לפי 'זיכרונות' (שורה 8) בשנת 514. חוץ מזה אין הם נזכרים; בשום מקום אין עדויות לפעילותם בתחום ההוראה. סדר תנאים מוסר, וכל המקורות מסכימים לכך, שבזמנם, שנת 828 למניין השטרות = 516 לספירה, קם מוחמד. כיצד הגיע מחבר סדר התנאים לאנכרוניזם שכזה, שאיננו מוכן גם לגבי היסטוריון הרחוק מן האירועים שבחצי האי ערב? ניסיונות ההגהה של שד"ל הסותרים את מהימנות הטקסטים, אינם יכולים ליישב את הקושי. אולם נוכל להוכיח בקלות שלא מדובר כאן בהופעתו של מוחמד. הופעתו התרחשה כפי שמוסר רב שרירא, בימים שבהם חנינא מבי גהירא היה ראש מתיבתא בפומבדיתא "ואחרי מר רב מארי הורנו מלך מר רב חנינא מבי גהירא ובימיו יצא משוגע⁷ לעולם" (מהד' ולרשטיין עמ' 19 [= מהד' לוינ' עמ' 100]).

7. מוחמד נקרא לעתים קרובות 'משוגע' אצל מחברים יהודיים (השווה: M. Steinschneider, *Hebraische Bibliographie*, Berlin 1873, p. 59). גם מתנגדיו במולדתו קראו לו 'משוגע' (מגינן; ראה: A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed II*, Berlin 1869, p. 109).

מחבר סדר תנאים ואמוראים כולל בתיאור קורותיהם של ר' תחינא (או ר' חנינא) ומר זוטרא ידיעה מתוך מקור שהיה מונח לפניו על תנועת המזדקים שקמה באותה עת, כפי שהיא מצויה בסדר עולם זוטא [מהד' נויבאוואר עמ' 73]: "ובההוא יומה נפק ברא מיד גדול זכר נשיאני וכ'". ברשומה זו כונו המזדקים בשם הנפוץ גם במקומות אחרים: Muhamira (ראה פלוגל, עמ' 534). מעתיקים מאוחרים שלא הבינו את הכינוי, קראו תוך החלפת 'ה' ב'ח' 'מוחמר' במקום 'מוהמיר', אך לא שינו את השנה המקורית. החלפה זו לא הובחנה, לפי שכאמור, חנינא אחד חי גם בדורו של מוחמד. לא נרצה לקבוע בוודאות שגם הטקסט בסדר עולם (שם): "ובההוא יומא נפק ברא מיד גדול" נקרא במקורו: "ובההיא יומה נפק ברא [מה]מיר ולר"ג וכ'"; "ייתכן שבמקום 'מיד גדול' יש לקרוא כאן כמו ולרשטיין 'מזדג ולר"ג'. ללא ספק יש כאן רמז לתנועת המזדקים, אליה רומז גם מחבר סדר תנאים ואמוראים, והוא תואם לחלוטין את המקור הראשי. בסוף כהונת מר זוטרא גברה הזנדיקות בקרב גודד הלוחמים שאותו הנהיגה ("ובסוף שבע שנין חטאו הנך דנתקי וכ'") והקהילה היהודית הוכנעה באותה עת דהיינו 514-515 לספירה על ידי הפרסים הזנדיקים. השלמת הכנעת היהודים אירעה אפוא בשנת 828 למניין השטרות = 516 לספירה.

כעת אנו מבינים את הרשומה הקצרה ב'זכרונות': היא מספרת שבשנת 514 מתו רב חנינא (תחינא) ומר זוטרא בן חנינא. הייתכן שהתעלמו ממותו העצוב של ראש הגולה האחרון ושל ראש המתיבתא שהוצא להורג אתו בשנה זו? אין זאת אלא כי הם הם שהוזכרו כאן. תחינא, או חנינא, הוא ר' חנינא ריש מתיבתא שהוזכר בסדר עולם זוטא, ומר זוטרא הוא ראש הגולה. לפיכך יש לגרוס: "ובשנת תתכ"ו שכיב ר' חנינא ומר זוטרא בריה דרב הונא", ואם מר זוטרא הוא אכן נכדו של חנינא, יש לקרוא: "ומר זוטרא בר בריה דר' חנינא" במקום "בריה דרב הונא". בכך העמדנו את המקורות ואת העובדות המסופרות שם באור הנכון.

ד

בסדר עולם זוטא [מהד' נויבאוואר עמ' 73] מסופר שבימי מר זוטרא (507-515 לספירה) נהרג ראש ישיבה בשם ר' יצחק – "ובימינו נהרג רב יצחק ריש מתיבתא". במקורות אין מידע על ראש ישיבה בשם זה שהשתייך באותה תקופה לחוג הסבוראים הראשון. כבר הוכחנו ששמות ראשי הישיבות מזמן בוסתנאי הועברו לזמן הנידון כאן, וכי הועברו אל אגדת מר זוטרא זיכרונות מן התקופה שבין שני ראשי הגולה. השם ר' יצחק אין לו אפוא כל בסיס היסטורי, ונותר רק לחקור מה עניינו של המוות האלים של ראש הישיבה שעליו מספר סדר עולם זוטא. החקירה לא תוכל להסתעף, היות שהמקורות דלים מאוד. צריך להתבונן בנקודה אחת בלבד כדי להתאים עובדה זו בזמנה הנכון. יש לשים לב לכך שבמחוזא בוצעה הוצאתו להורג של מר זוטרא, וכי שר הצבא של כוסרו השני הוציא להורג רבים מן היהודים שחברו להתקוממות (גרץ שם). אפשר לשער שלנוכח אופיו הכללני של הדיווח העביר מחבר סדר עולם את הוצאתו להורג של חכם במחוזא (589) אל זמנו של מר זוטרא. על מרד והראן הייתה למחבר סדר עולם זוטא ידיעה קלושה,

אלא שהוא בלבל אותה עם המרד של תנועת המזדיקים. הפסקה "ונפק ברא מיד גדול וכו'" (נספח ג) מהווה כיווץ של שתי ידיעות היסטוריות, זהות אמנם בניסוחן, אך שונות באשר לשמות הגיבורים השייכים לשתי תקופות שונות. בשוני זה לא הבחין מחבר סדר עולם. הפסקה הראשונה היא: "ובההוא יומא נפק (מה)מיר" (ביום זה יצאו ה-Muhamira למאבק). הפסקה השנייה היא: "ובההוא יומא נפק ברא(ם)" (ביום הזה יצא והראן למאבק). הצירוף 'נפק ברא' משמעו בארמית פריצות, וכמובן שאין לו מקום כאן. הנכון הוא ששתי המילים "ברא" (פסקה שנייה) ו"מיר" (פסקה ראשונה) מייצגות שרידים של השמות Baram ו-Muhamira. (כיווץ דומה של שתי ידיעות היסטוריות, דומות בנוסח אך שונות בתוכן, היו לפני מחבר סדר עולם זוטא גם על כיבוש נציבין בידי הפרסים). אנו סבורים אפוא שהמילים "ובימיו נהרג רב יצחק ריש מתיבתא ובהוא יומא נפק ברא(ם)" (הפסקה השנייה) מהוות במקורן ידיעה מזמן המאבק על הכתר הפרסי, ורק השם '[רב יצחק]' נלקח מרשימת ה'חכמים' של ימי מר זוטרא. הוא נראה מיותר גם באגרת רב שרירא, בהופיעו כשם שלישי לצד שני הגאונים של סורא ופומבדיתא בזמן התקדמות הערכים אל אַנְבֵּר. עם זאת, מאחר שסדר עולם זוטא משייך את שמות החכמים לתקופה הסבוראית או לפחות לתקופה הקדם-גאונית, עלינו לברר פרטי שם זה.

רב שרירא מוסר כי בעת כיבושה של אנבר בידי עלי בן אבוטאלב, יצא לקראתו ר' יצחק שהתגורר אז בעיר ונתקבל על ידו בסבר פנים יפות, וש-90000 יהודי העיר חלקו כבוד לכובש: "ומר רב יצחק גאון והוא שהיה בפירוז שבור עת שכבשה עלי בן אבו טאלב ויצא מר רב יצחק גאון מן פירוז שבור לקראתו והקביל את פניו וקבלו עלי בן אבוטאלב בסבר פנים יפות והיה בפירוז שבור באותה שעה תשעים אלף איש בישראל" [= מהד' לזין עמ' 101]. ר' אברהם אבן דאוד מסר, שהאירוע קרה בשנת ד' ת"כ = 660 לספירה. הוא כנראה הגיע לתאריך זה על ידי חישוב ועיון במקורות ערביים על אודות פעילות עלי בן אבוטאלב. גרץ סבור שמעמד קבלת הפנים אירע בשנת 657, כשעלי עבר ליד אַנְבֵּר (Weil, Chalifen I, p. 218). יש לשים לב לכך, שהמעמד תואר באותו אופן במקור אחר, אך בו לא היה זה מר יצחק (שהלך לקראת החליף), אלא בוסתנאי. בסיפור בוסתנאי מסופר:

פעם אחת עבר עליו (על בוסתנאי) מלך ישמעאל והוא עלי בן אבוטאלב ועמו שרים הרבה ויצא בוסתנאי לקראתו בספר הישר וכתבי הקדש ושמות הקדושים בידו והיו עמו קהל ישראל למאד מאד והקביל פניו עלי מלך ישמעאל וישמח בו שמחה גדולה... ונתן עלי לבוסתנאי ונתן לו בת מלך דארה לאשה.

הדיווח אצל רב שרירא כה דומה לדיווח בסיפור בוסתנאי, עד שרק נשאלה השאלה האם ר' יצחק או בוסתנאי הקביל את פני החליף. ההכרעה בכך מתקבלת מתוך תשובת גאון ידועה בשערי צדק ג ע"א [חלק ג, שער א, סימן יז, מהד' ירושלים תשכ"ו, עמ' ז], שם

נידונה השאלה, האם יש להכיר בילדים הנולדים מנישואי בוסתנאי עם בת מלך פרס כוסרו השני ככשרים.⁸

כאן צוין אפוא בוסתנאי בפירוש כאותו ראש גלות שצוין לשבח מצד החליף. מתוך מסמך זה, המוסר את העובדות בדיוקנות רבה, יוצא גם שלא עלי, אלא עומר נטה חסד לראש הגולה. הדמיון בכתב העברי שבין השם אבו־טאלב עם אכטאב, כפי שנקרא אביו של עומר, גרם להחלפת שמות שני החליפים. רב שרירא, שלא מסר אפוא את העובדות בצורה תקינה, הביא אל נכון את שם המקום: אַנְפֶּר. אמנם עומר עצמו לא היה בעיר הזאת; אך נראה שבוסתנאי העניק שירותים חשובים לסעד, שר צבאו של עומר, כאשר הלה צלח את הפרת (Weil, Chalifen I, p. 73). לאחר כיבוש Madain (637) קיבל תמורת אלה גמול עשיר ומכובד. עובדה אחרונה מקובלת גם על גרץ (עמ' 460 [= גרץ-שפ"ר ג, עמ' 125]), אלא שהוא רואה בהופעת יצחק לפני אבו־טאלב עובדה נפרדת (עמ' 477 [= גרץ-שפ"ר, עמ' 126]), כפי שסבורים גם ר' אברהם אבן דאוד (לח ע"ב [מהד' כהן עמ' 35]) ור' יוסף הכהן (עמק הבכא, וינה [1852], ז ע"א [עמ' 8-9]).

לעומת זאת עלינו להטעים שגאון מפירוז־שבור – כך הוצג יצחק – איננו בנמצא, כי אנשי פומבדיתא ישבו שם ישיבה ארעית בלבד, ואף מארי בר דמי שהתיישב שם, חזר לפומבדיתא. משרה כזו לא הייתה אפוא קיימת. איך בכל זאת הגיע רב שרירא אל השם הזה? תמיהה זו נוכל להסביר על רקע השקפתו העוינת כלפי בוסתנאי. הוא נמנע מלהזכיר את הכבוד שנפל בחיקו של בוסתנאי, כיוון שלא רצה שהשם בוסתנאי יישמר לדורות תחת הילה של זוהר. עם זאת הוא רצה למסור את העובדות מבלי לפגוע באמת ההיסטורית, במידה שהייתה ידועה לו. משום כך הוא נקב בשמו של מר יצחק, שאולי היה מועמד מתחרה לראשות הגולה ואולי גם הסביר פנים לערבים. את המילה 'גאון' יש אפוא למחוק, מפני שמר יצחק מוצג כאן כראש גולה מבית נהילאי ולא כראש ישיבת פירוז־שבור.⁹ עם מינויו של בוסתנאי, שהוכר על ידי החליף כריש גלותא יחיד, הושם קץ לראשות הגולה הנגדית שהתקיימה אותה עת.

8. השווה על כך ש"י רפפורט, תולדות רבנו האי גאון [בתוך: תולדות, ורשה תרע"ג, עמ' 168, הערה 1]; גרץ שם. שאלה זו השנויה במחלוקת הביאה לא רק לידי שורה שלמה של תשובות, אלא עוררה מחלוקת רבת שנים בתוך חוגי חכמי בבל. ר' ישעיה די טראני (ליבמות פרק ב, הובא בתשובות המבי"ט ב ס"י לה [ראה תוספות ר"ד, יבמות, דפוס צילום ירושלים תשל"ד, ה ע"א] מביא דיווח קצר על כך: 'והבא על שפחתו והוליד ממנה בן ראיתי מחלוקת גדולות בזה בין הגאונים על מעשה ר' וסתם תנאי (קרי: בוסתנאי) שהוליד בנים ממשפחתו ויצאו ממנה גאונים יושבי ישיבות ויש גאונים שהיו עושים אותם עבדים ויש גאונים שאמרו אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות ובודאי כשבא עליה שחררה' (השווה גם [תשובות המבי"ט] ס"י נא, קצט). העובדה שגאונים ומורי הוראה מכובדים שיצאו מנישואי בוסתנאי עם הנסיכה הפרסית, הנם צאצאי השושלת הססאנית מצד האם, לא הובלטה במקום אחר כלשהו.
9. לאור בירור זה אין עוד צורך לשנות את התאריך 962 למניין השטרות = 650 לספירה למינוי מר־רבה ומר־הונא (ספר העיטור, מהד' למברג, א, נט ע"א [= מהד' רמ"י, אות מ – מרד, סח ע"ב] וקורא הדורות, ב ע"א).

ה

רב שרירא (מהד' ולרשטיין עמ' 14 [= מהד' לוין עמ' 71]) אומר בפירושו שבכל מקום בו מדובר על חיבור המשנה או התלמוד, הכוונה רק לסידור ולקביעת התוכן, ולא לכתבתו. "ודכתביתון נכתבה המשנה ונכתבה (קרא: ונכתב) התלמוד, תלמוד ומשנה לא איכתבו אלא תירוצי איתריצו וזהירין רבנן למיגרס על פה, אבל מנוסחי לא, דאמרינן דברים שבעל פה אי אתה רשאי לכותבן, ואמרינן: אלה אתה כותב ואי אתה הלכות" (כך גם בשינויים זניחים בדפוסים האחרים). על ר' יהודה הנשיא אומר רב שרירא, שהוא רק קבע נוסח קבוע להלכות, שעד אז נתנסחו בגרסות שונות ומשונות ("ואסכים לתרוצי הלכתא דגרסין להון רבנן כולהון פה אחד ולא גרס כל חד לישנא דנפשיה" – מהד' ולרשטיין עמ' 4 [= מהד' לוין עמ' 21]). על סמך קריאה שגויה בטקסט של מהדורת שולם הניחו שרב שרירא סתר את עצמו במקום אחר. שם, ביוחסין [דפוס קניגסברג], קיא ע"א נאמר, שעד מותו של ר' יהודה הנשיא לא היו ביאורים כתובים למשנה, אלא כל אחד ניסח בסגנונו האישי את פירושו המשנה השגור בפי כול, כמו ש'תלמידיו רושמים לעצמם את הפירושים שקיבלו, זה בסגנונו וזה בסגנונו' ("לא הוה להון להנך קמאי עד דאפטר רבי חבור כתוב, וגרסין ליה על פה כגון פירושי כתיבי להו דמפרשינן השתא אנחנא לתלמידי דילנא דכלהון גרסין ליה, והאי כתוב באנפא חדא והאי כתב באנפי אחרי, הכי הוו מפרשין משנתיהון וקרי להו לפירושיהון תלמוד"). אולם המילים 'כתוב', 'חבור' ו'כתיבי להו' חסרות במהדורות ביקורתיות אחרות (חפש מטמונים, עמ' כח; מהד' ולרשטיין עמ' 10; מהד' גולדברג עמ' 22 [= מהד' לוין עמ' 51]). שמואל שולם או המעתיק, שאת העתקו כלל ביוחסין, שם לב להשוואה שבין מפעלו של ר' יהודה הנשיא ובין נוהגי התלמידים בימי הגאונים. הוא סבר שכשם שלגבי תלמידי הגאונים מדובר בכתיבת פירושים, הוא הדין לגבי מפעלו של ר' יהודה, וכך הכניס את מושג הכתיבה גם לתחילת הקטע. אך אין הדבר כך. ההשוואה נועדה רק להטעים כיצד אותו עניין עשוי להתבטא באופנים שונים. רב שרירא ביקש לומר שהנוסח המילולי של הביאורים למשנה הנקראים 'תלמוד', לא היה קבוע לפני תקופת האמוראים, ורק בימיהם החלו להעניק להם דפוס שהיה על הכול לקבל. רב שרירא עצמו פירש את דבריו דלעיל בקטע אחר של איגרתו באומרו:

כך היה מלכתחילה, בדומה לאופן בו אנו מבארים היום, כל חכם לפי הבנתו ולכל תלמיד לפי צורכו וכשרונו; יש שדי להם בקווי היסוד ובעיקרי הדברים, כשאת השאר הוא ילמד מתוך הבנה עצמית, ויש שצריך להבהיר לו היטב באמצעות הסברה והמחשה מקיפות. במובן זה אמרנו, שעד מותו של ר' יהודה כל תלמיד קיבל ממורהו את ביאורו הוא. קודם שסודרה המשנה, היה לכל אחד בדומה למשנה שלו גם התלמוד שלו. לאחר שהמשנה נערכה (ובטל גיוונה), ביאר כל אחד את המשנה לעצמו והורה לתלמידיו את פירושיה. אחר כך צריך היה לכנס גם את הביאורים ולצקת אותם לתבנית אחת.

(על פי] מהד' ולרשטיין עמ' 11 – התרגום הלטיני עמ' 27-28; יוחסין, דפוס

קניגסברג, דף קיב [ע"א]; חפש מטמונים, עמ' ל; מהד' גולדברג עמ' 24-25
 [= מהד' לויין עמ' 58-59].¹⁰

אם כן, גם לפי הנוסח של מהדורת שולם אין כל רמז לרישום בכתב, והרי כאן מפרש רב שרירא ומשלים את שכתב באיגרתו מקודם. ברור אפוא, שלדעת רב שרירא לא נעשה כל שימוש בכתיבה, הן בתקופת התנאים והן בתקופת האמוראים.

גם מהמאמרים התלמודיים אין להוכיח בוודאות (כדעת לברכט, גרסות, שם [= נטועים יא-יב, עמ' 213, הערה 85]), שרק נאסר להקריא הלכות מן הכתב, אך לא לכתבן.

אם נקדיש עיון נוסף לגיטין ס ע"ב, העובדה והתופעה שהאיסור לכתוב הלכות מובע על ידי שני מאמרים נראית תמוהה במקצת. בתחילה מנמק אותו ר' יהודה בר נחמני על פי שני מקורות בתורה, ואחר כך תנא דבי רבי ישמעאל מסיק זאת מתיבה אחת מתוך המקור הראשון.

אין כאן כפל לשון, אלא כל אחד משני המאמרים מצביע על דבר אחר. אם נשים לב לכך שר' יהודה בר נחמני, מחבר המאמר הראשון: "דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן בעל פה, דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב", היה מתורגמן (מקריא ומסביר ציבורי של התורה, "מתורגמניה דריש לקיש"), נגיע לידי ההשערה שב"דברים שבעל פה" הוא התכוון לתרגום. כך גם הבין המדרש את הפסוק שבו נימק ר' יהודה בר נחמני את מאמרו: "כתוב לך את הדברים האלה, הרי תורה שנתנה בכתב; כי על פי הדברים האלה, הרי תרגום שנתן על פה" (תנחומא וירא ה; השווה תנחומא כי תשא לר). ר' יהודה בר נחמני אומר אפוא במילים אחרות, מה שאומרת הברייתא שם: "המתרגם אסור לו להסתכל בס"ת ולתרגם, כדי שלא יאמרו תרגום כתוב בתורה, והקורא אסור ליתן עיניו חוץ לתורה, שלא ניתנה תורה אלא בכתב" (השווה גם שמות רבה כי תשא פרשה מז, א).

במילים "דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב" לא נאסר אפוא, לא לכתוב הלכה שבעל פה ולא לקרוא מתוך ספרים. נאמר רק שבשעת הרצאת התרגום של הפרשה, אל יביט המתרגם אל תוך ספר התורה המונח לפניו, כדי שהמאזינים ישכילו להבדיל בין דבר ה' ובין ביאורו.

מכאן שהברייתא דבי רבי ישמעאל הובאה כאן (גיטין ס ע"ב) לא כדי לאשר את הנאמר לפניו, אלא משום שהיא דורשת אותו הפסוק שנדרש לפניו, ואז השתמשו בה כדי לנמק את האיסור הקיים כבר: "אלה אתה כותב ואי אתה הלכות". העובדה

10. [הציטוט הוא עיבוד ותרגום של דברי רב שרירא, וזה נוסחה על פי מהדורת לויין, נוסח צרפת: "והכי הוה מראש כי דמפרישנא אנחנא השתא פירושי כל חד וחד מן רבותא כדחאזו ומגמר לכל חד מן תלמידיה לפום דצריך ולפום דיאכיל מנהון ראשי דברים ועיקרים ושאר מביין מדעתו ומינהון צריכין למיפשט להון וארווחי ודמויי. והא אמרינן דעד דאיפטר רבי גמאריהון כל תלמיד לפני רבו הוה. וקמי דליתריין מתני' כל חד תלמודו לפ(נ)י משנתו. ובתר דאיתרצא כל יומי רבי, כל חד פשיט מתניתין ומגמר להו לתלמידיה טעמה. ומן בתר הכין איצטריכו למילקטיה ולאגרוסיה פה אחד".]

שהמשנה אינה מצויה בכתב, נתפסת כאן כמעלה מיוחדת לישראל (השווה גרין, 4, עמ' 494 [ראה גרין-שפ"ר ב, עמ' 433-434]); לא ייתכן אפוא להסיק מכאן על קיומו של איסור לכתיבת ההלכה. האיסור, כמוהו כאיסור הקראת התרגום מתוך התורה, נועד רק למנוע הענקת סמכות שווה לכתבי ההלכה כמו לתורה שבכתב; והרי זו לא יכלה לקבל כל תוספת לאחר קביעת המסגרת הסופית לכתבי הקודש.

ו

הערוך, ערך 'קר' [ערוך השלם ז, עמ' 183], מצטט את הגמרא בכריתות ו ע"א בלשון זו: "השתא דאמרת סימנא מילתא, יהא רגיל איניש למיחזי בריש שתא קרא ורוביא כרתי סילקי ותמרי סימן קרכ"סת". נוסח זה מצוי, כפי שכבר העיר ר' ישעיה ברלין (הפלאה שבערכין, לייפציג 1859, ערך קר, עט ע"א) גם בהוריות יב ע"א. הסימן עצמו [סימן קרכ"סת"] חסר בתלמוד.¹¹ בכל"בו סימן סד [מהד' ד' אברהם, ירושלים תשנ"ג, עמ' קמט-קנ] (השווה אורחות חיים [פירנצה תק"י], צט ע"ב [מהד' ירושלים תש"ז, רכא ע"א]) מובאת הפסקה מכריתות רק בסימנה – ללא פיענוחה: "השתא... בריש שתא קרכסת"א". האות אל"ף בסוף הציטוט בוודאי שגויה, ולא נראה שהסימן כולל 'אתרוגא' (ראה טור, אורח חיים סימן תקפג). נראה כי הסימן נמצא בתלמוד במקורו ללא פיענוח, ולא פוענח אלא על ידי בעל הערוך, כפי שסבור ר' ישעיה ברלין (שם, ערך רוביא [דף פד ע"ב]). הוא נשתמר בצורה אחרת גם בהלכות גדולות, קלו ע"ב [= מהד' ירושלים, ג, עמ' 310, עיי"ש] שם נאמר: "ליהוי רגיל אינש דחזי תרס"ק תמרי רוביא סילקא קרא". גם לפני הגאונים עמד רק הנוטריקון של מאכלי המזל שיש לאכלם בליל ראש השנה. נביא תשובה של גאון בעניין זה (שו"ת חמדה גנוזה, סימן קסו). התשובה מעניינת, אך היא נשתמרה באופן לקוי ופגום ולהלן היא תוצג עם התיקונים הנחוצים. תוכן השאלה מסוכם בפתיחה:

ודשאלתון בשעה שנופלות בהן ארבע תקופות היו מזהירין בני אדם שלא לשתות מים באותן השעות והיינו אומרים להם מה טעם, והרי (קרי: והשי[בון]) אין אנחנו יודעים אלא כך שמענו מן הזקנים, יש לדבר הזה עיקר או לא.

סוף השאלה ותחילת התשובה חסרים; התשובה ממשיכה:

...מייא גרירין לבוא דאמרינן אחד מעובה וא' דק המידק (משנה סוכה פ"ד מ"ט, שם כתוב רק "דק"; ירושלמי שם פ"ד ה"ו, נד ע"ב כתוב: "מידק") ממייא דגרירין לבוא. והרי כאן כיון דהתחלה הא חזי להתחיל באוכל ומתק (קרי: מתוק) ושמן אי נמי בממון שישאל בהלואה דהוי סימן להנאה ואין מתחילין במים שהן בדבר (קרי: כדבר) דק והפקר ובדבר (קרי: וכדבר) שאינו סועד סי' דקות דאיכא (קרי: ואי) נמי דאפ' במוצאי שבת אין מתחילין בהן אלא בחמרא או במיני

11. בספר המנהיג נב ע"א [מהד' י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' שד] מובאת הפסקה – בטעות – מתוך נדרים: "אמרינן בנדרים השתא דאמרת...".

מתיקה או דבר של הנאה או דסעיד משום הדין סימן דרבנן (קרי: ורבנן) הכי נהיגו.

ובעיקר הדא מילתא ת"ר אין מושחין מלכים אלא על גבי מעיין שני' ויאמר המלך להם קחו וכו', ואמרינן עלה אמר אביי השתא דאמרת סימנא מילתא היא, בריש שתא ליהוי אינש רגיל דחזי תרדי ופירושיה תמרי רוביא קרא (קרי: דלעת) סלקי (קרי: ירקות) והשתא רגילי רבנן לאוסופי עליה כרתי ואסיקו להאי סימנא תרדין (ה'ן' או ה'ך' רומזו לכרתי) ועדין כן המנהג מכל החכמים שאין פושעים בו בראש השנה ומקריבין לפנייהם טנא שיש בה דלוע ופול המצרי וכרשין ירקות תרדין ותמרי ומביטין בו ומניחין ידיהן עליו (קרי: על כל) אחת מהן ומוציאין משמה סימן טוב. על דלוע אומר קרא יקרע גזר דיננו ועל הפול רוביא ירבו זכיותינו ועל הכרשין כרתי יכרתו שונאינו ועל תרדין סלקא יסתלקו עונותינו ועל התמרים תמרי יתמו עונותינו ומוסיפין עוד רמון ואומרין עליו נרבה זכיות כרמון. אלה מנהגיננו ומנהג אבותינו וכך הראה הקב"ה סימן משם הדברים, הראה לנביא מקל שקד [כי] שוקד אני, ועוד בכמה מקומות יש סימן טוב.

תשובת הגאון שהובאה באור זרוע ב, סי' רנו ובמרדכי ריש יומא, תואמת חלקית לתשובת רב האי (בתשובות הגאונים ליק, סימן ח); שם הובאו גם דברים מאבן עזרא באיגרת השבת (כרם חמד 4, עמ' 164).

התשובה בחמדה גנוזה הייתה ידועה בחלקה לאבודרהם (פב ע"ב). חלקים ממנה מצויים גם בתשובת אנשי ארץ ישראל ראה: ישרון (בעריכת: י"י קאבאק), 6, תרכ"ח, החלק העברי, עמ' 124-126.

ר' שמעון בן צמח דוראן כותב (חידושי הרשב"ץ, דפוס ליוורנו תק"ה, כה ע"א [הציטוט תוקן על פי המקור]):

מכאן נוהרין שלוחי צבור... שלא להחזיר פסוקי פורענות כגון "נגוע מוכה אלי"ם של זולת אבל "אל פרעה אצבע אלי"ם... יש להחזיר... וכיון דאמרינן דסימנא מילתא היא משום הכי נהגו לאכול בר"ה ראש בהמה... וה"ר מאיר דרוטנבורק ז"ל היה אוכלו של איל זכר (השווה ספר התשב"ץ סי' קיח)... ומן המנהג לאכול ריאה מפני שהיא קלה ויש אוכלין תפוחין שתהא השנה מתוקה אבל הא"ע ז"ל דדרך צחות (כתב) מתוקה שנת העובד כעובד האל שנה שלו מתוקה בלא זכות תפוח (השווה איגרת השבת, שם) ואמרינן... וסי' קרדס"ת [במקור בגרמנית הודפס: קרכס"ת] ... וכתבו הגאונים ז"ל שכך היה מנהגו של רבינו האי גאון ז"ל שמביאין לפניו סל שבו מינין הללו ופושט ידיו ונוטל דלעת ואומר יקרע רוע גזר דינינו... וראיתי בתשובה שהיו מביאין לפני רבינו האי ז"ל פול המצרי... וטוב היה להנהיג להביא פשתן שגם הוא מתרבה הרבה ולומר כך פשתן יפוש זכיותינו... אבל יש לחוש לקרבנו של קין שהוא פשתן... ויש מביאין דג... אבל יש לחוש לשמו ור' מאיר בדיק בשמא ומצינו בעזרא דאג וכל מכר באלף...

קטע זה הוא כנראה הקטע שאליו מתכוון החיד"א (מורה באצבע [ירושלים תש"מ]), סימן רנג; השווה ברכי יוסף א, קיג ע"ב). מנהגים דומים המתקשרים למילים מכיר גם התלמוד הירושלמי (ירושלמי תענית פ"א ה"ו [סד ע"ג]): "נשים דנהיגין דלא למשתייה... בו פסקה אבן שתייה". גם בחוגים נוצריים מצויים מנהגים שכאלה. אוגוסטינוס חשב שעליו לרחוץ באמבטיה כדי להינחם על מות אמו: "החלטתי ללכת להתרחץ, כי שמעתי שמקור המלה מרחצאות (balneis) הוא במה שהיוונים מכנים 'balanion' משום שבית המרחץ מסלק את הצער מן הנשמה" (אוגוסטינוס, וידויים [מתרגם: אביעד קליינברג, תל אביב 2001, עמ' 232]).

הערוך, ערך 'פוטיתא', מצטט את הגמרא בעירובין כח ע"ב: "אכל פוטיתא לוקה ד' וסימנך תאלת". נראה כי בנוסח התלמוד שלפניו היה סימן שחסר בדפוסינו, היות שהוא מפענח אותו: "פי' ת': תאכלו 'ושקץ יהיו לכם מברשם לא תאכלו' (ויקרא י"א, יא) זה הפסוק בדגים; וכתיב בשרצים 'אל תשקצו את נפשותיכם בכל השרץ השורץ ולא תטמאו בהם' (שם, מג) הווי ליה תרי, א' אל תשקצו, ב' לא תטמאו; וכתיב 'השרץ השורץ' סתם, לא שנא דים, ול"ש דיבשה; הני שלשה דויקרא בסוף 'ויהי ביום השמיני' וא' במשנה תורה בפרשת (ראה) 'לא תאכלו' (דברים י"ד, י").

הסבר זה נלקח מתוך שאילתות, סי' פד [מהד' מירסקי, סי' צט, עמ' פח], אך שם חסר הסימן; השווה גם הלכות גדולות, קלא ע"ב [= מהד' ירושלים, ג, עמ' 195]; רבנו חננאל לפסחים כד ע"ב.

ר' נתן [בעל הערוך] נוהג בדרך כלל לבאר פה ושם קיצורים וראשי תיבות בערכים מיוחדים, לדוגמה ד"ב ומקד"ש [ערוך השלם ג, עמ' 263] (זבחים כח ע"ב). שם הביאור היה נחוץ במיוחד, משום שהסבר הנשען על קריאה אחרת היה מפרש את 'זב' ו'מקדש' לפי משמע הרגיל. דוגמות אחרות: ערך הד"ס ט"ב [ערוך השלם ג, עמ' 185] (יבמות עד ע"ב): 'והוא נוטריקון: הבאה, וידוי, אסור, טומאה, ביעור'; ערך הז"יו ל"ך [ערוך השלם ג, עמ' 196] (ר"ה לא ע"ב [צ"ל: ע"א]); ערך זד"ד יה"ז [ערוך השלם ג, עמ' 272] (מנחות צו ע"א); ערך יע"ל קג"ם [ערוך השלם ד, עמ' 145] (קידושין נב ע"א ומקבילות). על פתרון ה'ל' הייתה לרבנו תם דעה אחרת מאשר לערוך ולרש"י, בעוד שחכמי נרבונה העמידו פירוש משלהם (תוספות שם, ד"ה ביע"ל). ר' יוסף אבן עקנין (מבוא [התלמוד... לכבוד הרב הגדול ר' זכריה פראנקל, ברסלוי תרל"ב], עמ' יג) מסכים עם הערוך, השווה שו"ת בנימין זאב, עמ' קס [ראה סימן צט]; ערך לע"ט [ערוך השלם ה, עמ' 49] מברכות נא ע"א: 'לע"ט יפה לרמת קשה פירוש לע"ט: לב עין טחול, פירוש רמ"ת: ראש מעים תחתונות' – מקורו בהלכות גדולות, דפוס ונציה, יא ע"א [= מהד' ירושלים, א, עמ' 135], השווה רב נסים גאון, המפתח, כג ע"א. ביאורים כאלה נמצאים בערוך בערך מחפ"ז [ערוך השלם ה, עמ' 112] (יבמות עג ע"ב); ערך מע"ש [ערוך השלם ה, עמ' 209] (יבמות ע ע"ב: "מעשים כרותים בדבר העבד" ומסיים: "זה פירוש

הסימן"); ערך נשג"ז [ערוך השלם ה, עמ' 393] (סנהדרין סב ע"א); ערך פז"ר קש"ב [ערוך השלם ו, עמ' 305] (יומא ג ע"א ומקבילות); ערך תכט"ש.¹²

ז

יש שמובאים סימני זיכרון מבלי שמובאת המילה 'סימן' להורות על אופיים. כגון שבועות לה [צ"ל: לד] ע"א: "שכן חטא במזיד תבעיה וכפריה ועבריה"; שם: "שכן חטאת שירדה לחומש" (השווה רש"י על אתר); יבמות צ ע"ב: "ערל והזאה ואיזמל וכו'"; סנהדרין פג ע"א: "שכן תרומה חוצה לארץ הותרה ברבים פירות פיגול"; שם: "שכן פסול אוכל אין לו היתר במקוה" (השווה רש"י על אתר, וילקוט שמעוני אמר, רמז תרלח); מנחות נט ע"א: "שכן עשרון כלי חוץ וצורה הגשה ואישים"; שם: "שכן צבורא חובה טמיא דאכיל פיגולא בשבתא" (ילקוט שמעוני ויקרא, רמז תנז); כן ראה שם עו ע"א, שם מצויים סימני זכרון דומים (ילקוט שמעוני אמר, רמז תרנז). רמזה להלכות באמצעות סימניה, המניחה כדבר המובן מאליו את הכרתן, בדומה למקרים הללו (השווה גם [לעיל, נטועים יא-יב, עמ' 213] הערה 86), נמצאת גם בספרי זוטא (ילקוט שמעוני א, רמז תקכ, דפוס פרנקפורט, דף רטז טור ג'); אך בהערה לרמז שכ, שם, מיוחס הדבר בטעות גם למכילתא. בפנים המאמר נטען, שסימני זכירה גם נתפסו בטעות כחלקים של המימרה ההלכתית שלצדה הועמדו; לטענה זו נמצאת הוכחה קולעת במגילה לא ע"א, שם נאמר על קריאת התורה בשמחת תורה: "יום טוב האחרון קורין כל הבכור מצות וחוקים ובכור". הפסקה 'כל הבכור' חסרה אצל הר"ן על הרי"ף מגילה, רסח [יא ע"א בדפי הרי"ף]. לפי המאירי, שם [בית הבחירה, מהד' הרש"ל, ירושלים תשכ"ח, עמ' קי], מורכב הציון מרובה המילים של הקריאה משתי נוסחות שהתמזגו: "ושמיני עצרת קורין כל הבכור ובספרים ישנים ראיתי מצות חוקים ובכורות ור"ל שמתחילין בעשר תעשר שיש שם מצות וחוקים וכל הבכור". לפי סידור עמרם, עמ' נא [סדר רב עמרם גאון, מהד' ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, סי' קמא, עמ' קעז] קוראים רק 'כל הבכור' (דברים ט"ו, יט ואילך - "הבכור עד סוף פיסקא"). לפניו היה אפוא הנוסח הראשון של המקור, וכך כותב גם הרמב"ם (הלכות תפילה פי"ג הי"ב). הגרסה 'מצות חוקים ובכור' מוזכרת בהגהות מיימוניות שם, סימן ז והכוונה היא, כפי שמניח גם אור זרוע, ב, סימן שצג, לפרשת כל הבכור ("ביו"ט האחרון של החג קורין מצות וחוקים פי' כל הבכור"); השווה גם רוקח, סימן רכג [הרוקח הגדול, ירושלים תש"ך, עמ' קכו]. בפרובאנס, בספרד ובאשכנז התפתח מכאן המנהג להרחיב את הפרשה הזאת כשחל שמיני עצרת בשבת, בקטע שבדברים י"ד, כב עד ט"ו, יט (ספר העיטור, ב, מהד' למברג, מב ע"א [= מהד' רמ"י, עשרת הדברות, צה ע"ב]; כל בו, יב ע"א [ירושלים תשנ"ז, עמ' מד]; אבודרהם, צג ע"ב [אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' רצט-ש]; אבן סוסאן, סט ע"ב; מהרי"ל, דפוס קרמונה, כו ע"א). בצרפת הוארכה קריאת התורה בשמיני עצרת בין אם חל בשבת

12. בערוך ערך חקר [ערוך השלם ג, עמ' 479] מובא הסימן שבסנהדרין מ ע"ב [מא ע"א] – פל"ט סיי"ף התרא"ה – ללא ציטוט הקטע התלמודי הבא אחריו.

ובין אם לא (רש"י למגילה שם [ד"ה קורין של הבכור]; אורחות חיים, כו ע"א [מהד' ירושלים תשט"ז, נז ע"א]; המנהיג, עא ע"א [מהד' רפאל, ירושלים תשל"ה, עמ' תיא-תיב]); הוא הדין בארצות הסלבויות (הגהות מיימוניות, שם). באיטליה החלו לקרוא בשמיני עצרת שחל בשבת בדברים ט"ו, יב (תניא, סימן פח [ורשה תרל"ט, עמ' 192]). חוסר האחידות של המנהג נעוץ בהבנה המסופקת של הפסקה התלמודית הנזכרת. על מקור המנהג הצרפתי נמסר בספר הפרדס, סימן קפט [= מהד' ערנרייך, בודפסט תרפ"ד, עמ' רלט] במילים הבאות:

ובאותו יום שמיני ספק שביעי התחיל החזן וקורא (קרי: וקרא) מן עשר תעשר ולא היה שבת, ועשה כרצון רבינו שלמה ושלא [כ]כל החכמים. וזה טעמו של רבינו שלמה, [ד]גרסינן במסכת מגילה ביום אחרון של חג קורין מצות וחוקים ובכור, והכי משמע ליה היינו עשר תעשר, ופירוש שכתוב בה הרבה מצות, וכל הבכור. והחולקים עליו רבותינו הלויים אומרים שמעולם לא נהגו וגם בפני אביהם רבינו יצחק הלוי נ"ע, אלא עשר תעשר היו קורין בספק שביעי שחל להיות בשבת משום שבעה גברי. והכי גרסינן: ביום האחרון של חג קורא מצות וחוקים ומשפטים ובכור. והכי משמע להו, כלומר בפרשת חוקים ובכור, היינו למפרע נקט דכתיב בסוף הפרשה את החוקים האלה ופרשת בכור לעיל מיניה קאי. ומצאתי בספר ישן שהיה כתוב כאן מצות וחוקים ובכור וכדגס רבינו שלמה ומחק מחדש מצות וחוקים של בכור ומוגה במקומו קורא כל הבכור.

מתחילה היה אפוא המנהג לקרוא רק בשבת חול המועד את הקטע 'עשר תעשר', בעוד שבשמיני עצרת החלה הקריאה ב'כל הבכור', כפי שגם הורה רב עמרם. המילים 'כל הבכור' שבבבלי מגילה (שם) אינן אלא גרסה מתוקנת, כפי שמוכח מכל הציטוטים שלה, כשלצדה נשארה הגרסה המקורית 'מצות חוקים ובכור'. בליקוטים בהפרדס מס' קטו (דפוס וורשא עמ' קיח, קיט [= ספר הפרדס, מהד' ערנרייך, בודפסט תרפ"ד, עמ' קה]), השווה ליקוטי פרדס, דפוס אמסטרדם, יג ע"א) מצהיר רש"י, שמנהג זה, שקיבל מאבותיו, אינו נכון. הוא מסתמך על פרשנותו את הקטע התלמודי הנ"ל, ועל הפיוט הקילירי שעיבד את קרובת החג לחג הסוכות לפי תוכנו של הקטע עשר תעשר:

ויש שחולקין בדבר ואומר שאין צריך להתחיל אלא בכל הבכור, אין ממש בדבר, דקאמר במגלה ביום [אחרון] של חג מפטירין במצות חקים ובכור, תרתי משמע: בכור עשר תעשר מצות וחקים. ומצינו ראייה לדבר שר' אליעזר בר' קליר יסד קרובה על עשר תעשר בסוכות, מה שלא יסד בשאר הרגלים.

לאמתו של דבר, משמעות הקטע התלמודי שונה לגמרי. המילים 'מצות חקים ובכור' הן סימן זכירה לציון שלוש קריאות שונות שהיו נהוגות בקהילות. כך גם מבין רב האי גאון את הקטע הזה (עייין: הלכות הרי"צ גיאת, א, עמ' קיז) על פי מסורת שבידו: "והא דתנן בי"ט האחרון קורין מצות חוקים ובכור, הכי אמר רבינו האי, כי סימן הוא: יש שקורין כי המצוה הזאת' (דברים ל', יא), שמענו ועדין קורין אותו בארץ ישראל בירושלים, ויש

שקורין ברכות שב'אם בחוקותי' (ויקרא כ"ו, ג-יג) בשביל ו'נתתי לכם גשמיכם בעתם', כי יום הזכרת גשמים הוא, ויש שקורין 'כל הבכור' (דברים ט"ו, יט) (השווה גם האשכול ב, עמ' סה [מהד' ירושלים תשמ"ד, עמ' 177], שם נמסר על גרסה מתוך כתבי יד ספרדיים: 'קורין מצות חקים וברכות'; אורחות חיים, כו ע"ב [מהד' ירושלים תשט"ז, נו ע"א]; וכן אצל L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1919², p. 84, n. d). בעל המנהיג [מהד' רפאל, ירושלים תשל"ב, עמ' תיב] מכיר תפיסה זו, אך קרא בטעות 'בירושלמי' במקום 'בירושלים' והוא מציין שהוא קרא זאת בתלמוד הירושלמי ("אני אב"ן מצאתי כן בירושלמי"). אך שם לא נזכר הדבר, כשם שלא נזכרה הפטרת החג (הלכות הרא"ש, סוף מגילה). נראה שהיו שמצאו בסימן הזכירה 'בכור מצות חקים וברכות' רמז רק לקטע 'כל הבכור', כשהרמיזה היא לדב' טו, יט-כג; טז, א-ח, ט-יב (לפי 'חקים' פסוק יב), יג-יז (אחרי 'כברכת' פסוק יז). הקרובה הקלירית שהוזכרה על ידי רש"י (מס' 31 אצל צונץ L. Zunz, *Literaturgeschichte der Synagogen Poesie*, Berlin 1865, p. 59) עשויה להוכיח, אם ייחוסה ודאי, שמולדת הקליר לא הייתה בארץ ישראל או בבבל, אלא בסוריה, כפי שסבורים חוקרים אחדים.

ח

ש"י רפפורט כבר הצביע בכרם חמד 6 (עמ' 249 ואילך), ובערך מילין, פראג תרי"ב ([ערך 'אבר'], עמ' 5-6) על עדותו של הריטב"א (לבבא מציעא ג ע"א [ד"ה בין לרבנן]), לפיה מצויות במסכת בבא מציעא הוספות רבות של רב יהודאי גאון (המילים "והרבה יש כיוצא בו במסכת זו", חסרה בחידושים דפוס ונציה ודפוס אמסטרדם). המקומות הבאים צוינו במפורש:

בבא מציעא ג ע"א: מ"בין לרבנן ובין לר' יוסי" עד "ושקלי מבעל הבית" - השווה ר"ן על הרי"ף, שבועות פרק [ז], על סימן אלף קעז [ל ע"א בדפי הרי"ף, ד"ה ושמענין]; חידושי הרשב"א לשבועות [מה ע"א, ד"ה חנוני]; רמב"ן (מלחמות ה', סוף שבועות [לג ע"א בדפי הרי"ף]) מתייחס למקורם זה כ"טעמא דפרישו סבוראי".

ד ע"א: מן "ולר' ששת קשיא מתניתין" עד "וליתה דכוותה בדאורייתא" (ריטב"א על אתר: "דהאי לאו לישנא דגמרא הוא, אלא לישנא דרב יהודאי גאון הוא").

ה ע"א: מן "ולמ"ד הילך פטור" עד "תא שמע" (ריטב"א על אתר: "ומה שנמצא בספרים ולמ"ד... לאו מלישנא דגמרא הוא, אלא מתוספות רב יהודאי גאון הוא", השווה ספר העיטור, מהד' למברג, א, לז ע"א [= מהד' רמ"י, מלוה על פה, טו ע"ב]).

ז ע"ב: מן "דאמר שטרא דאית ביה זמן" עד ח ע"א: "אלא לרמי ה"נ לרמי" (ריטב"א: "והוי יודע דמה שכתוב בספר דאמר שטרא דאית ביה זמן כמה שוה אינו מעיקר הגמרא, אלא פירוש דמר רב יהודאי הוא ויש גמרות ישנות שאין בהם כלל").

יג ע"א: מן "משום דקשיא ליה" עד "דאקרי וכתוב" (שיטה מקובצת על אתר, ראה פראנקל, למבוא התלמוד, עמ' 269 [בתרגום העברי, עמ' 121]).

יג ע"ב: מן "תיובתא דר' אלעזר" עד יד ע"א: "לא חיישינן לפירעון" (השווה רפפורט כרם חמד 6, עמ' 249).

יט ע"א: מן "הא בבריא" עד "ר' זביד" (השווה רצ"ה חיות, איגרת ביקורת, עמ' לה ע"ב [= כל כתבי מהר"ץ חיות, ירושלים תשי"ח, עמ' תקלח]).
כו ע"ב: "ואע"ג דחזרה לאחר יאוש מתנה הוא דיהב ליה ואסורא דעבר עבד" (עיין ריטב"א על אתר [בשטמ"ק]).

כמה פירושים של רב יהודאי, שייתכן שבעבר שובצו אף הם בטקסט, הוצאו ממנו, כגון הביאור ל"זרק ארנקי בפתח" (יב ע"א), שם גורסים עוד כמה מקורות: "ואפקריה ואמר מאן דבעי לזכי ליה", השווה ריטב"א על אתר [ד"ה בעי רבא]; נימוקי יוסף, בבא מציעא פרק א, סימן רנה [ה ע"ב בדפי הרי"ף]. גם בדף לח ע"א נמצא ביאור של רב יהודאי שאותו מסר הריטב"א [ד"ה ורב נחמן] בקיצור.
יש להניח שבמסכת בבא מציעא מצויים עוד קטעים מדברי רב יהודאי, נוסף על אלה שנרשמו לעיל. נוכל לציין למקורות הבאים:

א. כא ע"ב: מן "ואע"ג דשמענייה דמיאש" עד "כדבעינן למימר לקמן". הפסקה האחרונה, הרומזת למימרה של ר' יוחנן בדף כב ע"ב, מניחה שמחבר הערה זו הכיר היטב את תוכן המשא ומתן (השווה פראנקל, למבוא התלמוד עמ' 271 [בתרגום העברי עמ' 123]). גם את הפסקה "מימר אמר סימנה לית ליה בגוה מהשתא הוא דמיאש" יש לראות כהערה.

ב. כז ע"א: "ודילמא לסימנין הוא דאתא? דאיבעיא לן סימנין דאורייתא או דרבנן כתב רחמנא שה דאפילו בסימנין מהדרינן וסימנין דאורייתא". הבאת הבעיה [דאיבעיא לן] כהמשך להשערה [ודילמא לסימנין] מדגישה את התוכן המסופק של השערה זו.

ג. כח ע"א: "אם תמצי לומר הא פשיט ליה סימנין דאורייתא משום דאיכא לאמר כדשנין". הערה זו ששובצה אל תוך דברי רבא, יכולה רק להיות השגה מאוחרת.

ד.לט ע"ב: "ולא היא ל"ש אחי דאבא ול"ש אחי דאמא... לא מחתינן". כאן מעומת הנוהג המאוחר עם הדעה שהייתה בתוקף לפני כן.

ה. מג ע"ב: "ואי נמי דאהדרה לדוכתא - קמ"ל דבעינן דעת בעלים". דעה שנייה של רב אשי הייתה פותחת ב"ואי בעית אימא", והנוסח "ואי נמי" מורה שמדובר בהוספה.

ו. מד ע"ב: מן "כסף לב"ה אע"ג דכספא הוי" עד "לגבי כספא פירא הוי לגבי פירא טבעא הוי". כבר רש"י מעיר שקטע זה רק מבאר את הקטע הקודם לו ("כדמפרש ואזיל"). גם בלעדי התוספת הייתה המשמעות מובנת.

ז. מז ע"א: "כדבעינן למימר לקמן".

ח. נה ע"א: מן "תנינא חדא זימנא" עד "דקתני חמש פרוטות הן". לגבי קטע זה עולה השאלה, האם הוא תוספת של רב יהודאי או של הסבוראים; אך על כל פנים אינו אמוראי.

קטעים אלה שניכר בהם שהם תוספת, מוכיחים שהשגות רב יהודאי משתרעות עד הפרק החמישי של מסכת בבא מציעא. מכאן ואילך אין לגלות עקבות לכך. עם זאת גם בקטעים הבאים נקלטו נספחים, כגון רצף האגדות המוזרות שבדף פג ע"א, שכפי שמוכיח

רפפורט (שם) בבהירות, הוחדרו רק מאוחר יותר. מלבד אלה לא ידוע על תוספת לטקסט תלמודי השייכת לרב יהודאי, ורק בכבא קמא נג"ע"ב נמצא ביאור של רב יהודאי: "מאי ניהו בכור שור דלא פריק ליה" (השווה תוספות ד"ה שור ותוספות ר' פרץ על אתר).